

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ІМЕНІ О. М. БЕКЕТОВА

Г. Г. ФЕСЕНКО

ФІЛОСОФІЯ ГОСПОДАРЮВАННЯ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для студентів денної та заочної форм навчання
за напрямками підготовки
6.030504 «Економіка підприємства»,
6.030509 «Облік і аудит»)*

Харків – ХНУМГ – 2014

Фесенко Г. Г. Філософія господарювання: Конспект лекцій (для студентів денної та заочної форм навчання за напрямами підготовки 6.030504 «Економіка підприємства», 6.030509 «Облік і аудит») / Г. Г. Фесенко; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Х. : ХНУМГ, 2014. – 90 с.

Автор к. філос. н., доц. Г. Г. Фесенко

Рецензент: д. і .н., проф. О. Л. Рябченко

© Г. Г. Фесенко, 2014

© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2014

Лекція 1
ФЕНОМЕН ГОСПОДАРСТВА В СИСТЕМІ
СУЧАСНОГО СОЦІО-ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

1. Господарство як предмет філософського аналізу.
2. Функції філософії господарства.
3. Раціональна реконструкція функціонування господарства (від архаїки до Нового часу).

Опорні поняття:

філософія господарства, онтологія, аксіологія, епістемологія, антропологія, спосіб господарського буття.

1.1. Господарство як предмет філософського аналізу

*Філософське дослідження
загальних передумов економічної діяльності
й економічного мислення у цілому
є безпосереднім завданням філософії господарства.
(С.М. Булгаков)*

Феномен «господарство» спонукає, як до наукового, так і філософського осмислення. Відмінність між філософією й наукою полягає не в їх об'єкті, а у пізнавальному інтересі, у способі його дослідження. Сучасні проблеми розвитку економіки – це питання парадигмальні, пов'язані з оновленням основних принципів самого знання (зокрема, «економічного матеріалізму»). У сучасній господарській реальності посилюються ознаки *постекономіки*, що спонукає до переосмислення самих основ господарювання: цілей і можливостей виробництва, цілей та цінностей господарства, а також результатів й наслідків господарювання.

Зміни, що відбулися в господарському світі на межі ХХ – ХХІ ст., вимагають від теоретичної економії нових концептуальних рішень. Одним з них, на наш погляд, варто визнати звернення теоретичної економії до філософії господарства з метою

об'єднання зусиль у пошуку відповідей на сутнісні питання, що стосуються сучасного господарського життя.

У філософській думці постановка проблем та їх осмислення відіграє особливу роль, «штовхаючи» мислителів у філософську творчість. Господарство, як загальне філософське поняття, розкриває об'єктивний, цілеспрямований зв'язок людини зі світом природи і культури. Загалом наш час розуміє, відчуває, переживає **світ як господарство.**

Філософський інтерес до господарства – не простий дослідницький інтерес до маловивченої сфери реальності; такий інтерес з'являється як відповідь на драму взагалі людського пізнання, на кризу наукового пізнання, на нерозв'язність глобальних економічних проблем в межах економічної науки. Філософія господарства є спробою відповісти на такі питання, на які наука у цілому, й економіка зокрема, відповісти не можуть. І серед цих питань – цілі й наслідки господарської діяльності. Саме тому господарство – важливий, емкісний за змістом, феномен. У ньому можна почути далеко не одне лише виробництво й споживання благ, їхній розподіл й оцінку, а дещо більш значиме.

Також слід звернути увагу на те, що філософія господарства не дає практичних порад, а продукує світогляд, й тим самим формує людину, яка господарює. Філософія господарства ні на чому не наполягає, хоча й виступає за мудрість. Філософія, спираючись на точні і перевірені знання, здобуті наукою, скеровує процес розуміння світу на отримання цілісної «картини світу» і «життєвий світ людини». Отже, філософсько-господарське знання – світоглядне, узагальнююче, трансцендентне; не функціональне, не технологічне знання, а напружений діалог, у якому перебуває філософія господарства з економічною та іншими науками.

1.2. Функції філософії господарства

Господарство є об'єктом вивчення багатьох наук: *політекономії* (вивчає закони, що керують виробництвом, розподілом, обміном і споживанням благ на різних етапах еволюції соціального буття людей); *історичної науки* (досліджує історичні закономірності розвитку господарської діяльності; *економічної*

науки (вивчає суспільний процес господарювання; шукає відповіді на запитання: що, скільки, яким чином і для кого виробляти; досліджує альтернативне використання обмежених ресурсів).

Філософія господарства виходить за межі політичної економіки й науки загалом, з'єднуючи філософію й наукові знання про господарство. Філософія¹ розмірковує про глибокі смисли реальності, виявляє метасмисли, ними оперує, конструює і пояснює реальність. Лише філософія здатна повідомити людині – що і як вона створює, а головне – навіщо, з яким результатом? Лише філософія може вказати, якою має бути людина, що господарює? Саме філософія здатна прогнозувати майбутнє, осмислювати і переосмислювати основи господарювання (цілі і можливості виробництва, цінності господарства в цілому, результати і наслідки господарювання).

Філософія господарювання співвідносить знання про господарство з моральними проблемами. Економіка дуже часто буває байдужою до морального. Філософія господарства націлює людину на господарювання з любов'ю. (Бо господарювати можна по-різному. Господарство може не допомагати ствердженню життя, а навпаки, може бути спрямованим на руйнування, смерть. Війна – це теж господарство?).

У професійному дискурсі поняття «господарство» було або відсутнім, або ототожнювалося з категорією «виробництво». У цілому економіка розглядалася через категорії праці та виробництва. Проте господарювати – означає не лише виробляти, а й багатоманітно спілкуватися зі світом. Тому філософія господарювання співвідносить знання про господарство з моральними проблемами. Економіка дуже часто буває байдужою до морального, бо головним для неї є прибуток, його максимізація. Зокрема, президент Академії філософії господарства, професор МДУ ім. М. Ломоносова Ю.М.Осипов відзначає:

- В сегодняшней России есть вполне развитая экономика с ее деньгами, финансами и капиталами, но нет всесторонне развивающегося хозяйства с его неоиндустриальным и

¹ **Філософія** – сфера загальних міркувань на тему суті і структури буття, джерел і правомочності людського пізнання, сенсу життя, способів гідного існування тощо, які торкаються погляду на світ і місце людини в ньому. Філософія також звертається до граничних проблем і основ різних наук.

высокотехнологичным трудо-творчеством. В Европе экономика служила и служит, худо-бедно, производительному хозяйству, хотя нынешний самонадеянный финансизм уже немало ему препятствует (современный мировой кризис – кризис, прежде всего, паразитарного финансизма). В России же экономика с ее эгоистическим финансизмом и кромешной коррупцией работает против, не только развитиенного хозяйства, но и вообще против всякого хозяйства, не давая возможности обеспечить нормальное жизнеотправление человека, общества, нации, государства¹.

Отже, філософія господарювання не виробляє рішень, не дає підказок, але вона здатна дати таке *світовідчуття*, у якому рішення будуть мати ціннісну складову (на противагу антигосподарським й антигуманним рішенням). У філософії «господарство» розглядається як **цілеспрямований та ціннісно організований спосіб відтворення буття, що функціонує і розвивається у єдності способу виробництва економічних, соціальних та духовно-світоглядних зв'язків даного суспільства.**

Основні питання філософії господарювання:

1. В чому полягає суть господарського буття?
2. У чому смисл діяльності людини, яка господарює у світі?

Актуальними також є:

Що є благо? Що є багатство? Що є виробництво? Що є власність? Як працюють гроші? Яке ставлення повинна виробити людина до власності? Що важливіше – захист виробника чи споживача? і т. ін.

Функції філософії господарювання:

- **онтологічна** (господарство осмислюється з точки зору його виявлення у бутті²);
- **антропологічна** (осмислюється людина як суб'єкт господарювання);
- **епістемологічна** (розробляє шляхи пізнання господарства, тобто методологію). Філософія господарства намагається

¹ Осипов Ю.М. Російський виклик розвитку Росії // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: зб. наук. пр. / редколегія; відп. Секретар З.С. Скринник. – К.: УБН НБУ, 2013. – (516 с.). – С.44.

² **Буття** – поняття, яке означає все те, що існує; головний предмет досліджень метафізики (як теорії буття існуючого) і онтології (як теорії буття можливого).

показати значення методологічної проблематики, здатність надати евристичності¹ сучасним економічним дослідженням.

- **аксіологічна** (намагається визначити основні цілі та цінності господарювання).

Господарство (буття, життя, виробництво; продуктивна організація життя, буття) – філософське поняття, що розкриває об'єктивний, цілеспрямований (телеономний) зв'язок людини зі світом природи і культури. Отже, об'єктом філософського аналізу господарства є цілеспрямована діяльність людини та її результати щодо перетворення природного світу, а потім і світу культури. Мета взаємодії людини зі світом культури та природи обумовлена збереженням самого життя як «граничного підґрунтя Буття».

1.3. Історіософія господарства (від архаїки до Нового часу)

Існують різні гіпотези щодо виникнення людини² на Землі, втім, у будь-якому випадку, вона з'явилася як істота, яка господарює, і здатна не лише до забезпечення свого життя, а й *виробництва свого життя*. Людина, хоче вона того, чи ні, змушена бути господарем (заради виживання, заради повноти життя, заради облаштування буття). Господарство є цілераціональним способом відтворення буття (способом господарювання). Саме тому у фокусі філософського осмислення – фундаментальні виміри буття: «людина – виробництво – природа», «людина – виробництво – культура», «людина – культура – природа». Виробляючи необхідні життєві засоби, люди побічно виробляють й своє матеріальне життя. І тільки там, де існує виробництво (постійно відновлюваний процес праці), і може мати місце суспільство (соціокультурне об'єднання людей). Виробництво також є творчістю, у якій втілюються різноманітні фізичні і духовні здібності людини.

¹ **Евристика** – спроба методологічним шляхом знаходити нове.

² **Людина** – це родове поняття, що вказує на належність до людського роду, вищого ступеня розвитку живої природи на планеті. Відрізняються люди від тварин виробництвом необхідних їм життєвих засобів і потреб.

Історія господарства¹ почалось за мільйон-півтора років раніше, аніж виникла мова і мислення, як виробництво найпростіших знарядь. Виробництво знарядь мало своїм найбільшим наслідком послаблення інстинктивної основи поведінки людини, продукувало необхідність надбіологічного об'єднання.

Сформований у архаїчну добу тип господарювання ґрунтувався на таких первісних видах господарської діяльності, як привласнення готового природного продукту. Щоб добути природний продукт, люди займалися виготовленням знарядь праці, спеціальних пристосувань, створювали специфічні організаційні форми для ведення полювання і рибальства. *Привласнююче господарство* має низьку продуктивність через цілковиту залежність від випадкових факторів.

Поступово люди вчилися одомашнювати худобу і вирощувати їстівні рослини і плоди. Формуються вміння виготовляти знаряддя праці та інші інструменти. Люди живуть сім'ями, їх зростання сприяє створенню родів, племен. На такій стадії суспільство ще не знає приватної власності. Поступово із збирача дарів природи людина стала землеробом і скотарем (*доіндустріальне виробляюче господарство*). Поділ праці призводить до спеціалізації діяльності людини, зумовлює формування соціальної структури, виникнення приватної власності та ін.

З часом з'являються такий господарський тип, як *індустріальний*, якому властиве збільшення матеріальних засобів. Ще за часів переходу до машинного виробництва розвиток людства йшов під знаком безумовного пріоритету процесу індустріалізації. Благо пов'язувалось з високим темпом економічного зростання і створенням великої машинної індустрії. В ХХ ст. ейфорія індустріально-технократичного оптимізму спадає. Індустріальний розвиток не тільки створив загрозу соціальним і культурним цінностям, а й підірвав власну основу (руйнування навколишнього середовища, виснаження природних ресурсів).

Тип цивілізаційного устрою суспільства з товарообмінною основою – *економічне господарство* – можна характеризувати, як «неспокійне господарство», яке не має чітких цілей, крім однієї –

¹ Юхименко П.І. Економічна історія: Навч. посіб. – 2-ге вид. – К., 2006.

стремління до зміни. Для економіки властиві трансформації, перехід від однієї історичної форми свого буття до іншої, зокрема:

- розвиток капіталізму (від первинного накопичення капіталу до формування в ХХ ст. високоорганізованої системи світового капіталу),
- високі темпи розвитку виробничих сил (від парової машини і ткацького верстата до ЕОМ тощо).

Вивчаючи економіку й управлінські системи, можна переконатися, що основою господарської діяльності є виробництво. На початку історії людства воно було переважно сільськогосподарським, потім – промисловим. У 60-х роках ХХ ст. науково-технічна революція зробила рушійною силою економічного прогресу науку. *Післяіндустріальний* тип господарства утворює інфраструктуру ринку інтелектуального продукту (технопарків, інкубаторів, центрів, бірж тощо). Якщо символом доіндустріальної цивілізації була мотика, індустріальної – конвеєр, то символом сучасної цивілізації є комп'ютер.

У традиційних суспільствах люди майже повністю повторюють життя своїх предків. У циклічному світі людині потрібен невеликий обсяг знань (вже у ранньому віці набуваються практично усі знання й навички, необхідні для життя). У постіндустріальній моделі господарювання особливу роль відіграє інтелектуальний капітал. Сьогодні аналітики говорять про «другу науково-технічну революцію», характерною ознакою якої стає стрімкий розвиток високих технологій.

Підсумовуючи усе вище викладене, можна стверджувати:

- Філософія господарювання – світоглядне знання, що надає цілісності уявленням про господарство.
- Філософія «окультурює» господарство, співставляє господарство з моральними основами, загальнолюдськими та загальносвітовими цінностями. Господарське знання пов'язане із загальнокультурним і загальноприродним знанням.
- Господарювати – це не тільки виробляти, але й «багатоманітно» спілкуватися зі світом. Господарське знання пов'язане із загальнокультурним і загальноприродним знанням.

Питання для самоконтролю

1. Визначить основну мету та завдання філософії господарювання як навчальної дисципліни.
2. Відомо, що господарська політика має забезпечувати розумність життєдіяльності людини та суспільства. Проте в історичній практиці часто спостерігається протилежне. Наведіть з історії та сучасності приклади «негосподарської економіки».
3. Доведіть, що філософія господарювання має міждисциплінарний характер.
4. У чому Ви вбачаєте відмінність дослідницьких стратегій економічної науки та філософії господарювання?
5. Наведіть аргументи на користь твердження: «філософія господарства виявляє метасмисли, ними оперує, конструює і пояснює реальність».

Лекція 2

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФСЬКО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ДУМКИ (ВІД АНТИЧНОСТІ ДО ВІДРОДЖЕННЯ)

1. Історична генеза предмета філософії господарювання (антична доба).
2. Господарське богослов'я західноєвропейського середньовіччя.
3. Філософсько-антропологічні принципи господарювання за доби Відродження та Реформації.

Опорні поняття:

ойкономія, хрематистика, камералістика, протестантська етика і дух капіталізму

2.1. Історична генеза предмета філософії господарювання (антична доба)

Замислюватися над економічними проблемами люди стали задовго до Нового часу, фіксуючи свої думки на папірусі або глиняній табличці. Спочатку предметом для осмислення було домоведення, тобто мистецтво управління домашнім або храмовим господарством, царським двором. У наставляннях, присвячених цьому мистецтву, автори докладно описували, як улаштоване господарство, а також давали практичні поради з його ведення. Подібні наставляння виникли в країнах Стародавнього Сходу: Межиріччі, Індії, Китаї.

В Стародавній Греції і Римі, де основною формою господарства було сільськогосподарське виробництво, здійснено перші спроби філософського осмислення «ойкономічної» діяльності. Давньогрецький мислитель **Ксенофонт** (430 – 355 або 354 до н.е.) звертався з господарськими повчаннями до громадян полісів у своєму трактаті «Ойкономія»¹ (від грецьк. «ойкос» – будинок),

¹Ксенофонт Афинский. Ойкономия // Методичні вказівки до організації самостійної роботи з дисципліни «Філософія господарювання» (для студентів 2, 3 курсів денної та заочної форм навчання за напрямами підготовки

«господарство» й «*номос*» – «закон»). Землеробство мислитель трактував як «матір та годувальницю усіх мистецтв», найдостойніший вид занять, який тренує громадян фізично, спонукає їх до взаємодопомоги, вчить справедливості, оскільки дає більше тому, хто сумлінно працює.

Починаючи з **Аристотеля** (384 - 322 до н.е.), економіку визначали, разом з етикою і політикою, як дисципліну практичної філософії. У своїх філософсько-господарських міркуваннях, викладених у трактатах «Нікомахова етика» і «Політика», видатний філософ виходив за межі домоведення. Так, він уперше поставив проблему, що дотепер хвилює економістів: чим визначається співвідношення товарів, що обмінюються один на інший (їхня мінова цінність). Аристотель стверджував, що це співвідношення має бути «справедливим», що, у свою чергу, передбачає рівноцінність обмінюваної кількості товарів. А тому «потрібно, щоб усе вимірювалося чимось одним». Оскільки різні товари задовольняють різні потреби, то слід знайти такий вимірювач. Аристотель сформулював ідею, що порівнянними товари роблять гроші (виникли через незручності, пов'язані з бартером – безпосереднім обміном продуктами праці). На думку філософа, гроші виконують роль посередника в обміні товарами (або обігові кошти). Крім того, Аристотель вбачав у грошах товар (наприклад, певна кількість металу), що має цінність саму по собі, а не тільки як посередник при обміні. Також Аристотель звернув увагу на гроші, як міру цінності і засіб утворення багатства.

Хоча Аристотеля й цікавили питання, пов'язані з торгівлею і грошми, все ж найбільш доцільною формою господарства вважав натуральну (для задоволення потреб власника і його родини). Обмін у натуральному господарстві виправдовувався тільки в рамках розумних особистих потреб. Таку «природну» господарську діяльність Аристотель називав економікою і цілком схвалював.

Прагнення до багатства й грошей філософ засуджував, оскільки воно призводить до появи в полісі бідних і багатих громадян, що у підсумку порушує його єдність. Усе, що пов'язане з «протиприродним» бажанням наживи (торговельні спекуляції, лихварство), Аристотель називав *хрематистикою* (від грецьк.

«хрема» – «майно»). Як реаліст, він з жалем констатував, що з економіки неминуче виростає хремастика. Видатний філософ, наголошуючи на розумності людського буття, сформулював теорію добротності. Добротність трактується ним як «середина» між двома протилежними вадами (зокрема, щедрість – між марнотрацтвом та скаредністю).

Праці Аристотеля вважаються вищим досягненням економічної думки доби античності. Древні римляни, скоріше практики, ніж філософи, створили чудову правову систему. Але їхній внесок в економічну думку, за винятком деяких рекомендацій з управління сільськогосподарськими маєтками, був незначним.

2.2. Господарське богослов'я західноєвропейського середньовіччя

У Середні віки господарська думка розвивалася дуже повільно. Господарській діяльності відводилося другорядне місце. Духовне життя західноєвропейського суспільства в основному визначалося християнською релігією: учені прагнули не стільки вивчати реальний світ, скільки зрозуміти, яким він має бути відповідно до Божественного замислу і Священного Писання. Бог визнається Творцем, а значить, суб'єктом господарювання – він створив світ і людину. Людина є вищим творінням Бога. Люди мають господарювати «по-божеськи», з любов'ю і мудрістю, бо любов – Бог. Любов дає особливе відчуття людині, її душі, її свідомості.

Паралельно з богословським напрямком, господарське знання розвивалося в рамках *камералістики* (сукупність різних знань – географії, економіки, агрономії і навіть меценатства). Метою камералістики було навчання управлінню великими феодалними господарствами.

Богослов і філософ **Тома Аквінський**, або Аквінат (1225 або 1226 – 1274) торкався економічних питань у контексті проблем моралі. Церква в той час засуджувала торгівлю, будь-яке прагнення до багатства й отримання прибутку, а ідеалами поведінки вважалися добродійність і добровільне жебрацтво

(бідність). Разом з тим у своїй праці «Сума теології» він навів випадки, коли комерційний підхід, прагнення до багатства є припустимим, а саме:

- необхідність забезпечити себе засобами існування;
- бажання здобути кошти для благодійних цілей;
- прагнення служити на користь суспільству, але тільки якщо матеріальна вигода буде помірною;
- «поліпшення характеристик речі, що продається»;
- відмінність ціни на товар у різних місцях і в різний час;
- ризик.

Неважко помітити, що перераховані умови майже повністю охоплюють ринкову економіку. Адже будь-яке виробництво припускає «поліпшення» купленої сировини, перетвореної в готовий продукт. Що ж стосується розходження цін у різних місцях й у різний час, то воно здатне виправдати й те, що сьогодні звикли називати спекуляцією. Нарешті, з ризиком пов'язана фактично вся господарська діяльність за межами звичаїв і наказів, зокрема все, що сьогодні визначається як підприємництво.

Приватну власність Тома Аквінський виправдував на тій підставі, що люди охоче працюють на себе, ніж на інших. Таким чином, в особі Аквіната ринкова економіка, що ледь зароджувалася, знайшла свого першого захисника. У цілому внесок Томи Аквінського в економічну науку не настільки великий. Він розвинув думку Аристотеля про справедливую ціну, під якою, мабуть, розумів ціну, установлену в результаті конкуренції.

- *Ціна* – грошове вираження обмінної вартості товару. *Ціна справедлива* – проголошувана в добу Середньовіччя концепція, згідно з якою справедливою є ціна, пропорційна праці, що витрачена на виробництво товару, і витратам на нього.

На думку Аквіната, справедливою є ціна, що дає продавцеві доход, звичайний для його соціального статусу. На перший погляд економічного в цій тезі майже нічого немає. Епітет «справедлива» взятий із сфери моралі й навряд чи може бути застосований до цін. Але за терміном «справедлива ціна» (пізніше частіше вживалося слово «природна») прихована думка про те, що існує за

певними закономірностями центр, навколо якого відбуваються короткочасні коливання ринкових цін.

Тома Аквінський, як і Аристотель, висловлювався проти того, щоб кредитори стягували відсоток з боржників. Брати плату за користування грошми, говорив він, однаково, що вимагати особливу плату за користування вином додатково до його ціни: адже гроші, подібно вину, зникають у процесі споживання. Інша справа, коли людина користується будинком і платить за це.

Отже Тома Аквінський за часів схоластики (розквіту «церкви знання») розробляв вчення про економіку як частину філософської моралі. У центрі економічних досліджень були роздуми про справедливу ціну, справедливий прибуток, виправдання приватної власності тощо.

2.3. Філософсько-антропологічні принципи господарювання за доби Відродження та Реформації

Філософ із Флоренції доби Ренесансу **П. делла Мірандола** став автором нових поглядів на людину як homo faber (людина, яка творить саму себе). У добу Відродження послабився осуд багатства, спостерігався відхід від «благочестивих обмежень» у господарській діяльності. Популярним сюжетом стає «Поклоніння волхвам» – євангельська розповідь про багаті дари, піднесені Ісусу.

П. Браччоліні¹ в діалозі «Про жадібність» (1430) наголошує, що тяжіння до грошей є природним і, більше того, корисним для суспільства, бо сприяє збільшенню потреб, розквіту міст. «Гроші – найнеобхідніший нерв людства, а користолюбці мають вважатися його фундаментом і опорою».

¹ **Браччоліні П. Про жадібність** // Методичні вказівки до організації самостійної роботи з дисципліни «Філософія господарювання» (для студентів 2, 3 курсів денної та заочної форм навчання за напрямками підготовки 6.030504 «Економіка підприємства», 6.030509 «Облік і аудит» / Г. Г. Фесенко та ін. – Х., 2011. – С.28 – 64.

Інтелектуал-універсал **Л. Альберті**¹ в трактаті «Про сім'ю» оспівує раціональне примноження власного багатства. «Свята річ – хазяйновитість». Одночасно він засуджує прос те накопичення грошей і наполягає на розумному, різнобічному використанні капіталу. Не тримати гроші «мертвим вантажем», а перетворювати на «справжній капітал» – наприклад, вкладати у розвиток торговельної діяльності. Наповнення товарами лавок приносить благо місту. Довгострокові капіталовкладення у промисловість – інвестиції (від італ. *investio* – одягаю) – відкривали нові перспективи підприємництву. Л.Альберті вважав найбільш прибутковими вкладення у виробництво одягу і ткацьку промисловість.

У добу Відродження також осмислювалися нові форми господарювання:

- торгівля,
- банківська справа,
- промислове підприємництво (організація майстерень).

У добу Реформації формується дух підприємництва під впливом вчення **М. Лютера** про обраність до спасіння, про призначення кожної людини ще до народження. М. Лютер: «Людина є автономною, вона наділена правом приймати рішення і нести за них відповідальність». Саме тому важливими чеснотами стали: чесність, пунктуальність і професіоналізм, ощадливість (частина грошей мала йти на розвиток).

Протестантизм розглядає працю як релігійне призначення, утверджує «мирський аскетизм» – обов'язок для християнина намагатися збільшити доходи від своєї професії і вкладати їх у розширення своєї справи, а не витратити кошти на розкіш і веселощі. Слід вбачати знак обраності в успіхах своєї мирської справи – зростання професійної майстерності й примноженні достатку, прибутковості торговельних операцій та інвестицій. Злиденність – показник необраності. Тому, на думку М. Лютера, немає сенсу витратити кошти на благодійність, церковні справи,

¹ **Альберті Л. Про сім'ю** // Методичні вказівки до організації самостійної роботи з дисципліни «Філософія господарювання» (для студентів 2, 3 курсів денної та заочної форм навчання за напрямками підготовки 6.030504 «Економіка підприємства», 6.030509 «Облік і аудит» / Г. Г. Фесенко та ін. – Х., 2011. – С.65 – 72.

утримувати монахів, а треба намагатися досягти все більших результатів у праці.

Отже, протестантська етика вбачається, як «інструмент» для створення індустріальної економіки. Намагаючись увіритися та увірувати інших у спасінні, протестанти намагалися досягти матеріального благополуччя, яке було символом їх спасіння.

Послідовник М. Лютера, Ж. Кальвін надавав духовного підґрунтя не тільки стремлінням до прибутків, а й кредиторській діяльності, повністю виправдавши займи під проценти. Хоча сам М. Лютер протестував проти банкірів папського столу та лихварів. Моральне виправдання процентів формувало «дух підприємництва», що, у свою чергу, стимулювало пошук нових методів пізнання природи і впровадження технічних новинок.

Слід звернути увагу, що православ'я має не менш ефективну, ніж протестантизм, «індустрію культури», яка передбачає кооперацію у справі матеріального й духовного виробництва. При цьому кооперація є не індивідуальною, а соціально орієнтованою, тобто вимагає чесної роботи на спільне благо. Якщо проектувати основи «православної етики» на господарське та соціальне життя, то можна стверджувати, що її «впровадження» (а точніше – відновлення) призведе до формування «постіндустріального соціального капіталізму»¹.

У православ'ї також передбачена раціонально організована «індустрія спасіння». Мова йде не про виробництво «символів успіху» (у кінцевому випадку, грошей), а виробництво «апаратури спасіння», тобто умов щодо образу життя, який наближає до спасіння максимально більшу кількість людей. Ці умови не передбачають бідності (бідність визначається лише як один з можливих шляхів, який добровільно приймається) – навпроти, це певний рівень достатку, який звільняє людину від рабства пошуку засобів до існування, це доступ до засобів, що сприяють спасінню – храму, монастиря, православних святинь, а також це певний рівень надлишку, який може й має бути скерований на сприяння спасінню інших людей. Багатство є необхідним не для демонстрації особистісної успішності, а для удосконалення

¹ Элоян М. Р. С. Н. Булгаков: православие и капитализм // Философия хозяйства. – 2002. – №3 (33). – С.113 – 118.

духовного життя суспільства у цілому або його окремих частин (елементів).

За часів Відродження і Реформації поняття «економіка» стало більше відповідати тому смислу, який Аристотель вкладав у поняття «хрематистика». Прагнення людини до матеріальної забезпеченості, збільшення багатства розглядалися як привабливі цілі господарювання.

Питання для самоконтролю

1. Якому виду господарської діяльності – «економіці» чи «хрематистиці» – віддавав перевагу Аристотель? Обґрунтуйте відповідь.
2. Хто з мислителів першим використав термін «економіка» у дослідженні господарства?
3. Визначить основні ідеї Аристотеля щодо необхідних принципів господарювання.
4. Охарактеризуйте філософські погляди Ф.Аквінського щодо ціннісних орієнтирів господарювання.
5. Який вид господарства ідеалізували виразники економічної думки доби античності та середньовіччя?
6. У яких випадках Ф.Аквінський виправдовував використання комерційного підходу?
7. Поясніть чому для Л. Альберті господарювання було «святою» справою?
8. Які аргументи наводив М. Лютер на користь тези «Праця є богоугодною справою для людини»?

Лекція 3

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФСЬКО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ДУМКИ ХУІІІ – ХХІ ст.

1. Філософські принципи класичної економії ХУІІІ ст.
2. Філософсько-господарська думка ХІХ – ХХ ст.
3. Новітня філософія господарювання.

Опорні поняття:

політична економія, економічний матеріалізм, «людський капітал», гедонізм.

3.1. Філософські принципи класичної економії ХУІІІ ст.

У ХУІІІ ст. національне господарство виокремлюється як самостійна система. Розбудова ринкової економіки спонукала мислителів до відповідних розмислів, виникає економічна наука як заняття професіоналів. Потреба в економічних знаннях була викликана розвитком капіталістичних відносин розширеного виробництва, торгівлі тощо. Філософи прагнули осмислити результати зламу старого економічного ладу й оцінити лад, що йшов на зміну феодальному.

А. Сміт (1723-1790), один з творців класичної економії, досліджував проблему примноження багатства націй. У «Студіях про природу та причини багатства націй» він сформулював основи аналізу функціонування ринкового механізму, обґрунтував принципи вільної конкуренції і ринку. Також продемонстрував розуміння взаємозв'язку свободи ринкових механізмів і раціональності, ефективності економічної системи. Тут можна провести паралель з І. Кантом, який розглядав свободу як безумовну передумову практичного розуму.

По суті А. Сміт першим висловив ідею про те, що економіка розвивається за своїми природними законами, дія яких дозволяє суспільству отримати найбільшу користь. Важливим також є розуміння А. Смітом того, що єдиним критерієм ефективності ринкової взаємодії може бути лише вільна згода її учасників як передумова гармонії між прагненням прибутку і всезагальним благополуччям.

Англійські філософи приписують людині почуття суспільної корисності. Люди хочуть мати користь. Егоїстичні інтереси людей спрямовуються на суспільно корисну діяльність. Так, **Д. Юм** (1711 – 1776) стверджує, що все на світі здобувається за допомогою праці. Люди зв'язані між собою розподілом праці – єдиним способом задовольнити їх багатоманітні потреби. «Кожна особа, працюючи на себе, змушений працювати на інших і, навпаки, працюючи на інших, працює на себе».

Разом з тим, А. Сміт побачив і те, що поділ праці негативно впливає на антропологічний стан промислово розвинутих націй: гострота розуму, величність почуттів, моральність у приватному житті стають жертвами однобокості, «народженої» поділом праці. Поступово ідеї лібералізму послаблюють почуття совісті. А. Сміт не бачив тут іншого виходу, крім просвітницької освіти простого народу в цивілізованому і торговельному суспільстві.

Б. Франклін (1706 – 1790), американський просвітник, державний діяч, запропонував кодекс поведінки особистості:

1. Пам'ятай, що *час – це гроші*; той, хто може кожного дня заробляти по 10 шеллінгів і втім півдня байдикує, має врахувати, що навіть за умови витрачання 6 пенсів, він викидає «на вітер» 5 шеллінгів.
2. *Кредит – гроші*. Гроші можуть породжувати нові гроші. Тому, хто точно платить, відкритим є гаманець інших. Людина, яка вчасно розраховується, може позичити у своїх друзів гроші, які їм в даний момент не потрібні.
3. Не вважай своєю власністю все, що ти маєш.
4. Веди точні розрахунки своїм витратам і прибуткам.

3.2. Філософсько-господарська думка XIX – XX ст.

Починаючи з другої половини XIX ст. відбувалося відокремлення економічної теорії від господарської етики, радикальне «звільнення» господарської діяльності від етичних аспектів, а отже і всього того, що пов'язано із свідомим цілеспрямованням. Автономна політекономія є відображенням автономної економіки, що почала розвивати майже незалежну від традиційних цінностей суто індустріальну динаміку

раціональності, коли прибуток стає самоціллю. Вона вже більше не намагалася бути моральною філософією, а прагнула бути вільною від нормативних вимог, вільною від цінностей, теорією про господарство на кшталт наук про природу.

Критикою цих явищ переймалися гуманітарні й соціальні науки (часто-густо протилежних методологічних напрямів та ідеологічних уподобань) другої половини XIX і всього XX століття, найрадикальнішим серед яких став марксизм. Внаслідок цього відбулася етична нейтралізація, виникла концепція двох світів: з одного боку, вільної від цінностей теорії господарства, з іншого – позаекономічної господарської етики.

Дж. Міль, автор «Основ політичної економії» (1848), вперше поставив на філософському рівні питання про те, чим же займається економічна наука. Її предметом, на думку цього вченого, є саме та частина людської діяльності, яка обумовлена стремлінням до багатства і бажанням уникнути труднощів праці. Реальна людина влаштована набагато складніше, однак економічна наука змушена спрощувати її, і зводити до так званої «економічної людини» – в іншому випадку неможливо прийти до узагальнень. До кінця XIX ст. його книга залишалася головним підручником з економіки для студентів не тільки в Англії, а й в інших країнах.

Філософсько-господарська концепція Дж. Міля базувалася на ліберальних філософських припущеннях про універсальні якості людської природи:

1. *Індивідуалізм* – людині властива постановка перш за все власних (особистих) інтересів.

2. *Раціоналізм* – мотиви людини свідомі й визначаються пристосуванням до навколишнього природного та соціального середовища.

3. *Гедонізм* – людина прагне до пошуку насолоди й задоволення потреб у матеріальному комфорті.

4. *Космополітизм* – національні розбіжності між людьми не відіграють суттєвої ролі і легко переборюються під час міжнародного обміну товарами, послугами та людьми.

Звідси слідувало, що суспільство є механізмом індивідів і арифметичною сумою людей, загальні інтереси яких базуються

шляхом вільної взаємодії і переважання індивідуальних інтересів, а роль держави полягає в наступному:

1) гарантувати економічну свободу й рівну боротьбу на ринку;

2) захищати споживачів у боротьбі за існування від переможених, тобто власників від пролетарів.

У Німеччині були вироблені філософські обґрунтування політики протекціонізму, що заперечували ліберальні догми (Ф.Ліст, К.Родбертус). Серед них були такі контрвисновки:

1. Людина – не є відчуженим індивідом, а взаємодіє із суспільством.

2. Співробітництво, а не конкуренція.

3. Нація – необхідний посередник між людиною і людством, уявляється як єдиний народний організм із своїми цілями і цінностями, що перевершують цілі і цінності конкретної людини. Для реалізації загального інтересу необхідною є держава.

4. Кожна нація має спиратися на власні ресурси. Мета – не у задоволенні потреб, а в гарантуванні розвитку виробничих сил нації та задоволенні потреб народу в цілому. Нація повинна думати не про ринкову вартість своєї продукції в теперішній момент, а про саму здатність виробляти.

У філософсько-економічних ідеях **К.Маркса** (1818–1883) наголошується на тому, що економічна діяльність людей і їх стосунки в рамках цієї діяльності є основним чинником, що визначає форми державної влади, закони, культуру, релігію та інші сфери життя суспільства. Такий підхід називається *економічним детермінізмом*. Унікальність способів ведення господарства, традицій, звичаїв, неповторність духовного життя народів розглядається марксизмом як щось другорядне (вчення про базис і надбудову). *Економічний матеріалізм, як філософія господарювання, являє собою один з різновидів прагматизму.*

К. Маркс сформулював також основи історичного матеріалізму. Він намагався створити наукове економічне обґрунтування комунізму. Результатом цих зусиль став перший том «Капіталу». Природа капіталу пов'язується із процесом поступового вдосконалення продуктивності праці, економічним визволенням частини суспільства, що жила за рахунок жорсткого гноблення і повної несвободи безпосереднього виробника.

К. Маркс розвивав ідеї про трудову вартість, суспільно необхідну працю. Він стверджував, що додаткова вартість з'являється внаслідок експлуатації робітника капіталістом, тому вбачав необхідність у ліквідації приватної власності.

Сьогодні практично всі розвинуті суспільства в господарському плані орієнтуються на ринок, на участь у глобальному капіталістичному розподілі праці. Такий рух, певною мірою, відповідає марксистському розумінню історії як всеохоплюючої еволюції людських суспільств у напрямку до якоїсь кінцевої мети.

Ф.Енгельс (1820 – 1895), співзасновник марксизму, у «Походженні сім'ї та приватної власності» формулює концепцію соціально-економічних формацій: первісно-общинної, рабовласницької, феодальної, буржуазної, комуністичної.

Марксистське розуміння історії породило багато питань: чи кожне конкретне суспільство проходить п'ять етапів чи можливе «перескакування» через декілька сходинок, чи синхронно всі суспільства переходять з однієї сходинки на іншу, чи можливі відставання чи випередження? Втім вже сам К. Маркс визнавав, що проходження всіх п'яти етапів формаційного розвитку – це тільки тенденція історичного процесу, а не історія кожного конкретного суспільства (так, наприклад, він писав про східні деспотії як особливий тип суспільств).

У зв'язку з цим варто чітко розділяти поняття конкретного суспільства («соціального організму») і суспільно-економічної формації – схеми суспільства. Ці поняття не є тотожними. Не можна сказати, наприклад, що Стародавній Рим є виключно рабовласницькою формацією, а США – тотожні капіталістичній. В будь-якому конкретному суспільстві існують різноманітні формаційні елементи, економічні системи, механізми державного устрою.

Тоді як К. Маркс говорив про капітал як про економічну субструктуру (базис) буржуазного світу, а про ідеологію як про його суперструктуру (надбудову), у постмодерній філософії стверджується, що реальне дезінтегрувалося, капітал перетворився на образ.

3.3. Новітня філософія господарювання

На початку ХХ ст. формується концепція саможертвності (В.Зомбарт «Торгаші и герої»). **О. Шпенглер** (1880-1936), представник філософії життя, наголошує, що праця – не товар, а обов'язок, що в ідеалі не продається, а жертвується. Звертається також увага на те, що різним національним культурам властиві різноманітні стереотипи економічної поведінки.

У ХХ ст. філософська думка представила опозицію: культура – цивілізація. За думкою німецького філософа О. Шпенглера, усе різноманіття досягнень людства – це пошук істини, торжества краси, занепокоєння духу, що обслуговує людські потреби. Культура, коли вона виникає, має величезний духовний потенціал. Але потім вона втрачає духовність, тоді як її досягнення закріплюються в матеріальних об'єктах, тобто в цивілізації.

М. Вебер (1864 – 1920), видатний німецький філософ, автор робіт «Протестантська етика і дух капіталізму», «Господарська етика світових релігій», висунув ідею про те, що економічне життя окремих країн і народів обумовлено закладеними в них релігійно-етичними нормами. На відміну від К.Маркса, визначальну роль у світовій історії М. Вебер віддав не економічним, а духовно-релігійним факторам й вважав, що світом людей повинні правити не споживання, а Істина, Добро, Краса.

У сучасній філософії господарювання, що переживає етап подолання суто економічного підходу до розуміння ефективності господарської системи, на часі намітився перехід від осмислення «внутрішньої» ефективності економічної системи до «зовнішньої», що визначається взаємовідносинами із соціальним світом і довкіллям (оскільки те, що є раціональним економічно, загрожує втратою розумного сенсу щодо життєвої практики і якості життя). Це означає, що раціональність економіки розглядається в ширшому контексті, передусім в її відповідності чи невідповідності практичним (нормативним) ціннісним уявленням. Йдеться про подолання вузькоутилітарних підходів «чистої економіки», а отже й суто економічної раціональності ринку, підпорядкування практичному розуму, який, як відомо, є морально-етичним розумом.

Особливе місце у філософії господарювання ХХ ст. займає «Філософія господарства» С.М. Булгакова¹, який запропонував філософську систему «світ як господарство». Він наголошує, що будь-яка принципова проблема є вікном, через яке ми дивимось на світ, і, звичайно, при цьому воно змальовує для нас цей світ своїм кольоровим склом. Різні філософські системи дивляться на світ через різні вікна, але передбачають і різні бази.

По відношенню до марксизму С.Булгаков ніколи не займав «войовничої» і однозначно негативної позиції. Ось що він писав у передмові до книги «Від марксизму до ідеалізму»: *«Мое теперешнее идеалистическое мировоззрение складывалось в атмосфере социальных идей марксизма и уже поэтому оно не есть, не может быть и не должно быть сплошным его отрицанием, напротив, оно стремится к углублению и обоснованию именно того общественного идеала, который начертан на знамени марксизма и составляет его душу»*. У «Філософії господарства» збільшення багатства пов'язується з реалізацією прагнень, розглядається як життєве призначення людини і служіння Богу. Зростання народного багатства – шлях подолання бідності.

Він спробував дати релігійне обґрунтування взаємин людини й світу як діяльності. Як богослов, С. Булгаков нагадує, що російською мовою селянин – це християнин («крест'янин»), а не «поганин», як у французькій мові [фр. *rayсан* споріднене із лат. *paganus*]. Це не випадково. Нова російська релігійна думка Срібного віку на початку ХХ ст., що, зазнавши впливу марксистської думки, навернулась до ідеалізму, а потім до

¹ **БУЛГАКОВ Сергій Миколайович** (1871-1944) — релігійний філософ і богослов, економіст, один з головних представників т. зв. російського духовного ренесансу початку ХХ ст. На рубежі століть він подолав тернистий шлях «від марксизму до ідеалізму» (саме так називалася одна із перших збірок його статей). Професор політекономії в Києві (1901-1906) і Москві (1906-1918), емігрував в 1923р., декан Богословського інституту в Парижі 1925-1944). Перебував під значним ідейним впливом І.Канта, слов'янофілів, М. Достоєвського й В. Соловйова, засвоївши їх основні філософсько-гносеологічні й соціальні ідеї (насамперед, ідею всеєдності). Обґрунтовував цілісність християнського світогляду. Слідом за В.Соловйовим, вважав своїм завданням перебудову всіх соціальних відносин на релігійній основі. Порятунком Росії для нього можливий лише на шляху до релігійного відродження.

християнства, наполягала на космічному характері людини, на необхідності пропагувати соціальне християнство, примирення людини з природою через розквіт економічної енергії людини в християнстві і навіть у церкві, закликаючи світ до «оцерковлення» (неологізм С. Булгакова), навіть у сфері економіки. Православ'я, позбавлене будь-якого вузько церковного духу, покликане пропагувати економічну демократію. Мислителі Срібного віку вказували на шлях **економічного християнства**, який увібрав би у себе комунізм і поєднав його зі свободою особистості.

Внутрішній зв'язок Бога й створеного ним світу мислиться С.Булгаковим (значною мірою під впливом П. Флоренського), насамперед як Софія (премудрість Бож`я), що проявляється у світі й людині, роблячи їх причетними Богові: «Людська творчість у Знанні, у господарстві, у культурі, у мистецтві софійна». Створений світ, за С.Булгаковим, має відносну самостійність і творчу активність, «власне завдання і зміст». Проте людина часто стає невірником господарства, перемагаючи природу. Мислитель наголошує на необхідності шукати модель господарювання, основою якої мають бути духовні прояви життя (так званий *економічний ідеалізм*). Таким чином, для С. Булгакова господарство є творчою діяльністю розумних істот, феноменом перш за все духовного життя.

А. Тоффлер (нар. 1928 р.) – американський соціолог, соціальний філософ, один з авторів концепції післяіндустріального суспільства. Він стверджує, що людство переживає нову технологічну революцію («третя хвиля»), що прийшла на зміну аграрній та індустріальній цивілізації – всезагальне впровадження новітніх комп'ютерних систем третього покоління в усіх сферах суспільного життя. Викликане цим посилення темпів соціально-економічних, політичних та культурних змін призведе до зламу адаптивних механізмів індивідів, наслідком чого стане або соціальний протест у всій багатоманітності його форм – від пацифізму до нігілізму, або ескапізм, що виражається, наприклад, у розквіті субкультур. А. Тоффлер приділяє важливе значення світовому співробітництві у вирішенні глобальних проблем.

Ф. Фукуяма (нар. 1952 р.) – сучасний американський соціолог, філософ, автор політико-економічного дослідження «Довіра: соціальні чесноти і шлях до процвітання». Він намагається

глибоко осмислити сутність соціальних трансформацій, сформував економічну концепцію як продовження своїх філософських пошуків, відроджує метод А. Сміта, який втілює у «Багатстві народів» методологічний інструментарій, створений в «Теорії моральних почуттів».

Ключовою характеристикою розвинутого суспільства, що виявляється, як на індивідуальному рівні, так і на рівні соціальному, є Довіра. Саме довіра визначає прогрес, а успіх «самореалізації» конкретного суспільства залежить не від ринкових принципів і не від прихильності традиціям, а від рівня довіри, існуючого в суспільстві (довіра до суспільних інститутів і держави в цілому).

З точки зору розповсюдженості довіри в сучасних ієрархічних структурах, Ф. Фукуяма вибудовує класифікацію людських суспільств: до групи з високим рівнем довіри він відносить «обрані», «засновані на довірі» ліберальні демократії (США, Німеччина, Японія), тоді як традиціоналістські країни (Китай, Мексика), європейські «легковіри» (Франція, Італія), як і країни Східної Європи і колишнього СРСР він зараховує до суспільств з низьким рівнем довіри.

Економічний прогрес, з точки зору Ф. Фукуяма, є своєрідною нагородою суспільству за внутрішню гармонію, відсутність якої перешкоджає господарському процвітанню. Досягти такої гармонії можливо лише у процесі суспільної еволюції, що не припускає «переплигування» через окремі її етапи («з феодалізму у комунізм»).

Ф. Фукуяма:

«З усіх галузей сучасного життя економіка є такою, де найбільш помітним є безпосередній вплив культури на добробут окремих країн і на міжнародний порядок у цілому. Хоча господарська діяльність нерозривно пов'язана з соціальними і політичними процесами, існує помилкова тенденція, що заохочується сучасною економічною думкою, - розглядати економіку як самостійну сферу, яка керується своїми особливими законами, і відокремлена від іншого життя соціуму.

У такому разі економіка уявляється певним ізольованим простором, в якому люди збираються разом лише для того, щоб задовольняти егоїстичні потреби та бажання, а вже потім повернутися до свого «справжнього» життя в суспільстві. Однак насправді це невірно, оскільки в будь-якому сучасному суспільстві економіка є одну з найбільш базових і динамічних сфер людського спілкування. З усіх форм економічної діяльності – від управління звичайною

хімчисткою до виготовлення складних мікросхем – не існує такої, в якій можна було б обійтись без соціальної взаємодії. Хоча, виходячи на роботу на підприємства і в організації, люди бачать у цьому засіб задоволення власних потреб, сама діяльність неминуче виводить їх із замкнутого приватного простору і різними способами зв'язує їх із суспільством.

Такий зв'язок із зовнішнім світом – вже не просто засіб (у даному випадку – забезпечити своє існування), а й важлива життєва мета. Бо наскільки особистості властивий егоїзм, настільки їй властива і потреба бути частиною того або іншого суспільного цілого. За відсутності норм і правил, що зв'язують людину із собі подібними, відчувається гостре занепокоєння – стан, який Е. Дюркгейм назвав апотіе, – і «робота» в теперішньому розумінні слова є тим місцем, де людина частково або повністю здатна від цього занепокоєння позбавитись.

Почуття повноцінності, яке вселяє в нас свідомість причетності до робочого колективу, має своє джерело у нашому базовому стремлінні до визнання. ...Потребою кожної людини є визнання її гідності – вона хоче, як ми говоримо, щоб її «по достоїнству оцінили». Нагальність і фундаментальність цієї потреби роблять її одним з головних двигунів усього історичного процесу.

На ранніх стадіях історії вона реалізовувалася на полях боїв, де королі й принци вели свою битву за першість, не жалючі ні свого, ні чужого життя. У сучасну епоху боротьба за визнання перемістилася в економічну сферу, від чого суспільство в цілому тільки виграло: тепер ця боротьба сприяє вже не знищенню, а творенню матеріальних благ. Річ в тому, що заняття економічною діяльністю, якщо мова перестає йти про забезпечення прожиткового мінімуму, найчастіше має на меті не задоволення матеріальних потреб, а саме визнання. Матеріальних потреб, як відмічав А. Сміт, не так уже багато, і задовольняються вони порівняно легко. Робота й гроші набагато більше значущі з погляду самоствердження і статусу, причому це стосується досягнень будь-якого рангу: від організації міжнародної медіа-імперії до отримання місця цехового майстра. У свою чергу, ці досягнення ніколи не є результатом зусиль однієї людини, вони існують тільки в контексті соціуму.

Таким чином, економічна діяльність є найважливішою частиною соціального життя, і до неї залучені всілякі норми, правила, моральні зобов'язання та інші суспільні навички людської істоти, з яких це життя складається. Як покажемо надалі, одним з головних уроків вивчення економічного життя є те, що добробут країни, а також її здатність до змагання на тлі інших країн визначаються однією універсальною культурною характеристикою – властивим їй суспільству рівнем довіри»¹.

¹ Ф. Фукуяма. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. – М., 2004. – С. 18 – 21.

Ф. Фукуяма наводить приклад з роботи заводу корпорації «Toyota Motor Company», де працівник має право зупинити конвеєрну лінію, смикнувши за спеціальний шнур на своєму робочому місці (хоча користуються ним не часто). На фордівських заводах робітникам ніколи не надавали такої відповідальності. Сьогодні ж фордівські працівники засвоїли японські організаційні нововведення, мають аналогічні повноваження і відповідно більшу можливість контролювати все, що відбувається на їх робочому місці.

Важливим стає феномен «соціального (суспільного) капіталу» – здатність людей заради реалізації спільної мети працювати разом в одному колективі. Економісти вже давно прийняли до уваги «людський капітал» – поняття, яке базується на передумові, що сьогоденній капітал усе в меншій мірі втілений в землі, підприємствах і обладнанні і все у більшій мірі – в людських знаннях та навичках.

Втім, крім навичок та знань, людський капітал складається також із здатності людей утворювати одна з одною певну спільність, причому ця частина людського капіталу має принципове значення не тільки для господарського життя, а й буквально для кожного аспекту соціального життя у цілому. В свою чергу, така здатність до асоціації залежить від існування всередині співтовариства норм і цінностей, що розділяються всіма його членами, а також від готовності останніх підпорядкувати свої інтереси інтересам групи. Результатом спільних норм і цінностей стає взаємна довіра, яку можна виміряти економічно.

Накопичення соціального капіталу – складний і багато в чому незрозумілий культурний процес. Наскільки легко на рівні урядових заходів вплинути на його виснаження, настільки важко, практично неможливо, зробити щось, щоб його відновити.

Постмодерн: сучасні господарські концепції та їх парадигмальне коріння. У 1990-х постмодерністська критика стала панівною парадигмою для широкого діапазону новаторських, радикальних та дискусійних досліджень у гуманітарних та суспільних дослідженнях. Утворений із етимологічно суперечливого сполучення «пост» (після) і «модо» (саме зараз) і наділений атрибутами, які можна простежити крізь усю історію модерної (сучасної) думки, але які набули сучасної форми

лише після Другої світової війни, термін «постмодерність нині доволіно включає в себе (або певною мірою з ними пов'язаний) цілу низку рухів, іноді несумісних, що виникли у розвинутих країнах Європи в суспільних та гуманітарних науках. Постмодерність передбачає радикальний сумнів щодо надійності основ, на які спираються претензії на наукові твердження .

Тоді як К. Маркс говорив про капітал, як про економічну субструктуру (базис) буржуазного світу, а про ідеологію, як про його суперструктуру (надбудову), **Г. Дебор** (1931 – 1994)твердить, що реальне дезінтегрувалося, капітал перетворився на образ, а реальні події розчинилися в медіа-гепенінгах. Постмодерність (постмодерна сучасність) або нова постіндустріальна доба породжує немарксистську позицію про суспільство споживання. Товари більше не містять у собі споживчої вартості, як визначав її К.Маркс, а мають бути осмислені як знаки в розумінні де Сосюра (Ж.Бодріяр «Симулякри та симуляції»). Формується геперреальність (умови, за яких імітація або відтворення реальності набувають більшої легітимності, цінності й сили, аніж самі оригінали). **Ж. Бодріяр** (1820 – 2007) пропонує кілька прикладів, що відкривають цей стан гіперреальності. Так, Діснейленд являє собою промовисті моделі симуляцій. Діснейленд виразно грається з ілюзіями і уявними світами, і висока якість його фантазій – це, начебто саме те, що приваблює публіку. Проте, якщо вірити Бодрійярові, людей приваблює сюди якраз об'єктивний зв'язок цієї казки з реальною дійсністю Америки. Діснейленд подається глядачам як уявний світ для того, щоб підтримати в них упевненість, що все поза його станами є реальним.

Питання для самоконтролю

1. Хто з американських діячів XVIII ст. розробив кодекс ефективної економічної поведінки індивіда?
2. Коли виникла економіка як самостійна наука?
3. Покажіть еволюцію філософсько-господарської думки від філософів-моралістів до науковців-політекономів.
4. Охарактеризуйте філософські погляди С.М.Булгакова про місце людини у господарстві.

Лекція 4

ОНТОЛОГІЯ ГОСПОДАРСТВА

1. «Природа – Людина» як онтологічний простір господарства.
2. Філософія ноосфери як світоглядна основа сучасної філософії господарства.
3. Роль техніки у господарському бутті: онтологічна інтерпретація.

Опорні поняття:

ноосферне господарство, зелена економіка, «синя економіка»

4.1. «Природа – Людина» як онтологічний простір господарства

Співвідношення понять господарство й онтологія спонукає до осмислення господарства як особливого виду виявлення взаємозв'язку людини і природи. Онтологія господарства містить вчення про організацію господарського буття як складної соціо-природної системи, здатної до самоорганізації.

Людство господарює шляхом взаємодії з навколишнім середовищем. Традиційними формами господарства вважаються натуральні/природні. Так, онтологічний простір античного господарства виражався у ойкосі¹ (**οἶκος** – дім, майно, довкілля). Стародавні греки володіли невеликими господарствами, що склалися з невеликого поля для вирощування зернових культур, винограднику, оливкового гаю, саду, городу і загону для худоби.

У натуральному господарстві визначальну роль відіграють природні ресурси. У ньому здійснюється безпосередній зв'язок виробництва і споживання; продукти праці виробляються не для обміну на ринку, а для задоволення внутрішньо-господарських потреб, головним чином, особистих потреб самих виробників.

У натуральному господарстві переважає ручна праця й в онтологічній перспективі **природа** постає як:

¹ Шокин Я.В. Понятие «ойкос» как многоуровневая система// Электронное научное издание «Устойчивое инновационное развитие: проектирование и управление». – 2010. – Т.6 №3 (8). – С.1 – 10. [Эл. ресурс] http://www.rypravlenie.ru/wp-content/uploads/2010/11/1_Ponyatie-oikos.pdf.

- деякий істотний і в собі єдиний Початок, що виробляє із себе усі речі; це Всесвіт, навколишній світ в його безкінечній багатоманітності виявлень. Це об'єктивна реальність, що не має ні початку, ні кінця, вона безкінечна у просторі й часі, знаходиться в русі, постійно змінюється.

Сьогодні **натуральна економіка** збереглася в економічно відсталих районах земної кулі. У країнах, які звільнилися від колоніальної залежності в середині ХХ століття, населення було зайняте в натуральному або напівнатуральному господарстві. Типовою формою натурального виробництва в наших умовах є багатогалузеве індивідуальне підсобне господарство селян, яке практично не пов'язане з ринком (або має епізодичний зв'язок).

Людина впливає на природні ресурси, включаючи їх у свою виробничу діяльність. Ставлення до природного середовища є мірою соціальних і технічних досягнень людського суспільства, характеристикою рівня цивілізації.

Індустріальне суспільство – стадія історичного розвитку людства, якій властиве домінування промислового виробництва над аграрним, кількісне переважання міського населення над сільським; високий рівень промислового виробництва характеризується його механізацією та автоматизацією, використанням досягнень науково-технічного прогресу.

Індустріальне господарство спричиняє серйозні збитки живій природі (зникають рослини й тварини). Елементи природи, що використовуються в індустріальному господарстві, та утворюють його сировинну й енергетичну основу, - **природні ресурси**¹:

- *вичерпні* – їх запаси зменшуються через активне використання у господарстві (більшість природних ресурсів вичерпні);
- *невичерпні* – це практично безмежні ресурси (енергія Сонця, вітру, енергія надр Землі, атмосферне повітря, космічна та сонячна радіація і т.ін.).

¹ **Природні ресурси** – органічні й неорганічні об'єкти, що використовуються людиною в процесі виробництва і споживання; поділяються на *Вичерпні* (наприклад, водні, рибні) і *Невичерпні* (наприклад, корисні копалини).

Усе більше країн відчувають дефіцит води (одні – постійно, інші – сезонно). **1 мільярд людей вже не має вільного доступу до питної води.** Природні ресурси використовуються з метою задоволення потреб суспільства. Запаси води вичерпуються у країнах, що розвиваються, при виготовленні експортної продукції.

140 літрів води за чашку кави в Європі!

«Коли ви п'єте чашку кави в Європі, вам здається, що ви споживаєте приблизно ту ж чашку води...

Насправді ж ви використали 140 літрів води, які пішли на те, щоб спочатку ту каву виростити, зібрати, а потім виробити енергію, щоб її змолоти»

Виробництво 1 кг яловичини = 15000 літрів води!

У цілому сучасний рівень попиту людства на природні ресурси перевищує можливості Землі на третину. *«Якщо кожен землянин буде використовувати стільки ж ресурсів, як і зараз – людям невдовзі буде мало однієї планети... Треба буде - принаймні півтори...»* (звіт Світового Фонду природи). Тривалий час господарювання здійснювалося людством так, начебто усі природні ресурси нашої планети є невичерпними. Домінуючим принципом був економічний, згідно з яким критерієм ефективності господарської діяльності вважається одержання максимальної економічної вигоди при мінімальних витратах. Зростають обсяги ресурсів, що використовуються у виробництві, й разом з тим, ігноруються екологічні проблеми, антропогенне навантаження зростає швидкими темпами. Саме тому актуалізується питання відновлення динамічної еколого-економічної рівноваги в системі господарювання.

Економічно розвинуті країни постають у ролі «екологічних боржників», бо вичерпують природні запаси бідних країн. $\frac{3}{4}$ населення планети мешкає у країнах – екологічних боржниках (де рівень споживання є значно вищим за природний потенціал). Першість у цьому за США та Китаєм. (Українці – теж марнотратні, але не настільки. Міжнародні екологи радять нашим співвітчизникам – ощадливіше споживати енергію та не засмічувати свою землю).

«Ресурсне прокляття» Африки. Так, Нігерія пережила 10 послідовних військових переворотів (з 1966 року) через відкриття

великих запасів нафти. Боротьба за контроль над владою частково стала боротьбою за контроль над нафтою. Та ж тенденція повторилась і в багатьох інших країнах, включно з Демократичною Республікою Конго, Сомалі, Ліберією, Угандою, Сьєрра-Леоне, де за контроль над видобувними галузями змагалися повстанці, політичні партії та міжнародні корпорації.

Кот-Д'Івуар виробляє близько 40% какао-бобів світу, дохід від какао становить п'яту частину його економіки. Nestle, Hershey і Cadbury грають центральну роль в його купівлі і торгівлі й, разом з тим, отримують вигоду від практик експлуатації, які застосовуються в сільськогосподарському секторі. Було встановлено, що 88% дітей від 6 до 17 в сільськогосподарських районів беруть участь у виробництві какао. Втім ні фермери, ні міжнародні корпорації, які від них залежать, не притягаються до відповідальності за експлуатацію дитячої праці.

Дж. Сакс (професор економіки, директор Інституту Землі при Колумбійському університеті, радник Генерального секретаря ООН з питань Цілей розвитку тисячоліття), звертає увагу світової спільноти на те, що через брак ресурсів та виснажені екосистеми, світ відчуватиме економічний занепад, інфляцію та безробіття.

Актуальними стають питання розробки альтернативної господарської моделі у напрямку:

- заохочування виробників переходити на методи господарювання, які заощаджують природні ресурси;
- зменшення залежності від природних копалин;
- перехід на електротранспорт;
- розвиток сонячної та вітрової енергетики і т. ін.

Зелений банкінг як спосіб подолання екологічних проблем сучасної цивілізації. «Зелений банкінг» - звичайні банки, які враховують у своїй діяльності соціальні й екологічні фактори та беруть активну участь у захисті навколишнього середовища. Використовують наступні засоби – кредитування проектів з охорони навколишнього середовища (зокрема, очищення й охорона водних ресурсів), розвиток мобільного банкінгу й онлайн-банкінгу, що сприяє зменшенню витрат паперу (електронний документообіг), електроенергії (не створюються додаткові відділення) і зниженню забруднення навколишнього середовища (непотрібно нікуди їхати), відкриваються «зелені» поточні рахунки в банку, видаються «зелені» іпотечні кредити під будівництво будинків, що використовують зелені технології, в операційній діяльності банків використовується енергозберігаюче обладнання, використовуються поновлювані джерела енергії, випускаються «зелені»

кредитні картки (вони підлягають повторній переробці і їхньому власникові нараховуються бонуси за купівлю екологічних товарів), відкриваються віддалені депозити (на депозит зараховується відсканований й надісланий електронною поштою чек), кредитуються проекти з впровадження у вжиток енергозберігаючих технологій і поновлюваних джерел енергії, видаються пільгові кредити організаціям, що займаються охороною навколишнього середовища, банківські співробітники залучаються до волонтерської діяльності екологічного спрямування і т.ін.).

Сучасне філософсько-господарське осмислення проблеми «Природа – Людина» передбачає усвідомлення того, що:

- метою господарства не можуть бути лише меркантильні економічні потреби людини;
- *потрібно господарювати згідно із законом рівноваги природи і соціуму;*
- необхідно інтегрувати еколого-економічні індикатори ефективності у господарську діяльність (отримання максимально можливої економічної вигоди за найменшого шкідливого впливу на природне середовище).

4.2. Філософія ноосфери як світоглядна основа сучасної філософії господарства

Розв'язання існуючого протиріччя між економікою і природою, покладається на **екологічну економіку**¹, де вивчаються питання економічної оцінки природних ресурсів, шкоди від забруднення природного середовища, процеси, явища суспільного життя, що викликані нестачею природних ресурсів, величезним зростанням виробництва й забруднення всіх сфер Землі. Проте в останні роки продовжувалося нарощування антропогенного навантаження на природу внаслідок всезростаючих обсягів виробництва, включення в сферу господарювання усе нових природних об'єктів, тобто переважає екстенсивний метод соціально-економічного зростання.

На сучасній стадії взаємодії природи і суспільства, коли антропогенне навантаження перевищує гранично припустимі

¹ Мельник Л. Г. Екологічна економіка : підруч. / Л. Г. Мельник. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. – 348 с.

рівні, стає ясно, що для збереження самого життя на Землі необхідні нові світоглядні підходи у ставленні до біосфери, зокрема, ноосферного. Ноосферна концепція наголошує на активній геологічній ролі людства

Природа в процесі своєї еволюції пройшла декілька етапів:

- 1) існування природи до виникнення людини.
- 2) з виникненням людини і суспільства.
- 3) Етап розвитку свідомості людини (ноосфери).

Розум людини вносить зміни в характер земної еволюції. Людина створює нові технології, залучає до життєдіяльності нові ресурси планети і водночас вилучає із обігу хімічних елементів в природі все більшу кількість речовин. Отже, людина постає як геологоутворююча сила, могутній чинник подальшого розвитку планети.

Ми живемо у новій геологічній добі – **антропоген** (П. Крутцен, Нобелівський лауреат). Ця епоха почалася наприкінці XVIII ст. водночас з винаходом парового двигуна, а її унікальність полягає в тому, що людина є не лише рушієм суспільних змін, а й рушієм біологічних і геологічних змін.

Ноосфера (грець. *ноос* – розум, *сфера* – шар)¹ – інтелектуальна частина біосфери; виникає в результаті організованої праці; вимагає поведінки людства як єдиного цілого. **Розум** доповнює систему природи, мислячий орган біосфери, природне завершення розвитку живого. Розум не можна розчинити в біосфері. Він не вписується, а ні в фізико-хімічну, ні в біологічну картину світу. Розум – сила космічного порядку, яка утворює навколо Землі особливу, ні на що не подібну оболонку.

¹ У сучасній філософії термін «**ноосфера**» набуває поширення наприкінці 20-х років XX ст., завдяки працям французьких учених П.Тейяра де Шардена і Е.Леруа. Але до ідеї ноосфери ці вчені прийшли, переважно, під впливом лекцій, прочитаних у Сорбонні В.І.Вернадським 1922 року. Концептуальний аспект ідеї ноосфери В.І.Вернадський починає розробляти вже із 1890 р., а в наступні роки лише позначив свою концепцію терміном, запропонованим у французькій літературі. Окремі думки, що згодом одержали розвиток в ноосферній концепції, свого часу були висловлені Г.Гердером, Г.Гегелем, А.Бергсоном, Ф.Ніцше, А.Геленом, М.Хайдеггером, М.Федоровим, К.Цюлковським.

Оцінюючи роль людського розуму як планетарного явища, В. І. Вернадський сформулював наступні положення:

1. Розум Здатен сформувати творчу самоорганізаційну основу Універсуму на Землі і в цьому розумінні – продовжувати конструктивну функцію біосфери.
2. Завдяки Розуму культурна й біохімічна енергія реалізується вже не лише через розмноження організмів, а й через інформаційну, виробничу силу науки та праці.

Слід зазначити також, що В. І. Вернадський виходить з позиції, спрямованої на усвідомлення вищого синтезу природи й людства, що надає природі людського змісту і визначає справді космічний масштаб людської діяльності. У цьому, власне, й полягає провідна ідея концепції *ноосфери*, обґрунтованої В. І. Вернадським. Життєві процеси повинні відбуватися як розумні, технологічно обґрунтовані, морально вивірені. Ноосфера – сфера людського існування, розумного регулювання біо-соціальних процесів, морально-гуманістичної єдності людини і природи.

Філософсько-господарський зміст ноосфери:

- перетворюється на структурний елемент космосу;
- повсякчас зростає залежність природи, космосу від **розумної взаємодії людини зі світом**;
- людина усвідомлює власну відповідальність за збереження життя на землі;
- людина нового типу, яка прийде на зміну сучасному типу *homo sapiens*, своєю поведінкою буде мірилом екологічності, гуманного ставлення до планетної екосистеми та до населеного Космосу.

Ноосферна економіка у таких формах, як «зелена економіка», «синя економіка».

Відомий вчений Г. Паулі, автор книги «Синя економіка: 10 років. 100 інновацій. 100 мільйонів робочих місць»¹, стверджує, що на відміну від «зеленої», «**синя економіка**» починається зі зміни сприйняття світу та створення абсолютно нової моделі бізнесу. В її основі лежить наслідування природних екосистем. Тож, за словами автора, модель нової економічної системи має ґрунтуватися на локальних бізнесах, оскільки кожна місцевість

¹ Паулі Г. Синя економіка: 10 років. 100 інновацій. 100 мільйонів робочих місць. – К.: Фонд Богдана Гаврилишина, 2012. – 353 с.

може забезпечити жителів усім необхідним. При цьому енергію та ресурси можна використовувати без продукування токсичних шкідливих відходів

Г. Паулі наголошує, що природа містить у собі багато бізнес-ідей (зокрема, можна: на кавовій гущі вирощувати гриби; виростити двоповерховий дім із бамбуку вартістю 2. 200 доларів; побудувати школу з природною системою опалення за принципом термітника та замінити антибіотики личинками, а хлопок – водоростями). «Синя економіка» спонукає до виконання прибуткових проектів, що не шкодять природі. І Г. Паулі надихає інших продукувати власні «сині» ідеї.

Зелена економіка сприяє відновленню світової економіки і збільшенню трудової зайнятості, орієнтується на:

- енергоефективність будівництва;
- перехід до поновлюваних джерел енергії, включаючи енергію вітру, сонця, геотермальну та біомасу;
- сталий розвиток транспорту;
- екологічну інфраструктуру планети, у т. ч. прісних вод, лісів, ґрунтів тощо;
- розвиток сталого сільського господарства, у тому числі органічного виробництва.

Таким чином, філософська концепція, заснована на ідеях ноосфери й екологічному вченні, розв'язує фундаментальні протиріччя Макросвіту і Людства, що закладені в сучасній економічній теорії. Ліберальний погляд на людину порушував гармонію взаємин між природою і людиною. Тому новітні теоретичні економічні конструкції повинні включати ідею єдності потреб людини і біосфери, як єдиного еволюційного феномена.

4.3. Роль техніки у господарському бутті: онтологічна інтерпретація

У взаємозв'язку людини з природою особливу роль відіграє техніка. Онтологія техніки, як вона була розроблена у своєму класичному вигляді, є не до кінця витлумаченою, зрозумілою і, відповідно не повно задіяною в межах соціально-філософської парадигми початку ХХІ століття. Нова розробка змісту і функцій онтології техніки в соціокультурному контексті отримує своє нове

бачення і витлумачення, що дозволяє оновити і самі категорії і, загалом, соціально-філософську парадигму сучасності.

В широкому сенсі **техніка** – сукупність створених людиною інструментальних засобів і способів здійснення будь якої діяльності, що збагачують та удосконалюють зміст людського життя, і тим самим розширюють взаємостосунки людини з навколишнім середовищем. У такому контексті Людина постає істотою не лише розумною, мислячою – *homo sapiens*, а й перетворюючою – *homo faber*. Свій мислительний проект (ідею) людина матеріалізує в праці, в дії над природним матеріалом (надаючи йому необхідних характеристик). **Технічний прогрес** має поступовий формоутворюючий вплив на національні економіки, об'єднує їх у велике світове господарство.

Техніка у бутті людина представлена двома видами:

1) як створювані людиною матеріальні засоби, а також правила користування цими засобами, що становлять технічні знання;

2) вміння і спосіб виконання певних дій (наприклад, техніка гри на скрипці).

Техніка, як рівень майстерності (*techne*), виражається у: по-перше, **інженерній праці**; по-друге, **особистісному самовдосконаленні (самопроектуванні)**. Техніка розширює людські можливості, створює умови для розвитку їх здібностей. Отже, техніка постає засобом реалізації природних задатків людини.

Іспанський філософ **Ж. Ортега-і-Гассет** звертав увагу на те, що техніка дає можливість людині утвердити «владу над обставинами». Техніка забезпечує величезне багатство, могутність економіки, формує у людини впевненість, забезпеченість, «владу над іншими рівнями існування», дає можливість «стати індивідуальним, зосередитись на собі і підтримувати власні сили відчуттям повної незалежності». Техніка пропонує певний спосіб буття людини, формує особливі почуття життєвої свободи (через владу над обставинами), етичні норми, що здатні виробляти «джентельменську поведінку» – гру за правилами, *fair play*, справедливість, чітке розуміння власних обов'язків. Філософ наголошує на *взаємозв'язку техніки й моральності* (підприємливість, організованість, дисциплінованість,

відповідальність, зібраність, й разом з тим, меркантильність, стандартизація поведінки й мислення). Техніка істотно впливає на формування соціального типу характеру, розвиваючи такі риси, як активність, ініціативність, здатність брати на себе відповідальність та швидко приймати рішення.

Сутність техніки не може бути локалізованою ні в суб'єкті, ні в об'єкті окремо, а виявляється у суб'єкт-об'єктному зв'язку. Техніка з моменту своєї появи несе в собі суб'єктивні інтенції людини. Вони закладені в її структурі і функціях, соціокультурному утриманні. Через техніку людина виражає себе як діяльна істота. Техніка є соціальним явищем і формує свою систему цінностей через визначені механізми, через пануючі в даному суспільстві виробничі і соціальні відносини. Найбільш рельєфно в людському просторі техніка є присутньою у сфері «техніка – людина» та «техніка – буття». Людина усе більш усвідомлює себе володарем світу, і ця маніфестація є, по суті, маніфестацією її «технічної волі до влади», постає засобом поширення людського існування в бутті, його впливу на предмети світу.

Сьогодні посилюється увага до «внутрішнього» життя техніки, осмислення її ролі більш як соціального чинника буття. Вторгнення техніки в усі сфери людського буття породжує своєрідну ідеологію і психологію техніцизму. Її особливістю є те, що сама людина в ній трактується як своєрідна машина, здатна вирішувати будь-які проблеми за зразком і подобою алгоритмів технічного знання. Проте не варто забувати споконвічне співвідношення – людство повинно бути технічним, а техніка у світі людських відносин – людяною.

Протягом багатьох століть панували уявлення про однозначну «корисність» техніки: збагачує людське існування; є засобом, за допомогою якого людина адаптує середовище, зберігає свої зусилля, змінює обставини, полегшує життя. Проте сучасна техніка, як особлива форма буття, змусила переглянути місце і перспективи людського існування у світі. У роботі **О. Шпенглера «Людина і техніка»**, актуалізовано питання про глибоку кризу сучасної доби: «Сама цивілізація стала машиною, яка все робить за подобою машини».

Особливу увагу етичним проблемам техніки приділяв американський філософ **Л. Мемфорд**, вбачаючи причину кризи у надмірній ролі «Мегамашин» («складних ієрархічних організацій людської діяльності»). Філософ пропонує зруйнувати Мегамашину. Він не вірить, що можна вирішити проблеми, що породжені технікою, знову ж таки за допомогою техніки, навіть більш гуманної та досконалої.

Отже, техніка уявляється певною загрозою для існування людства через можливість порушення балансу зв'язків «техніка – людина» та «техніка – буття». Проте, є можливість перебороти тотальну технізацію сучасного світу через розвиток тих сфер життєдіяльності, де присутнє альтернативне відчуття буття (зокрема, творчість). Відхід від суто технічного способу уявлення світу є шляхом, який дозволить людству зберегти свій світ у цілісності.

Існуючі протиріччя взаємозв'язку людини з машиною осмислював **М. Бердяєв**. Для нього техніка, як індустрія і мистецтво, завжди залишається лише засобом реалізації людських цілей, що спрямовані на досягнення найбільшого результату за найменших витрат сил. Мислитель підкреслює необхідність дотримання певної ієрархії між духовними цілями людського життя та технічними засобами їх здійснення. Техніка – лише необхідний засіб формування матеріального, економічного базису емпіричного існування людини, без якого неможливе розумне і духовне життя особистості. Втім, техніка не містить в собі цілей та смислу людського життя. Визначальною життєвою метою є самореалізація особистості, котра здійснюється шляхом розвитку її унікальної внутрішньої духовності, що повинна досягти рівня Боголюдини. В цьому сенсі, конститутивною ознакою людського буття стає надлюдське, а сама людина «є розрив у природному світі», бо поєднує в собі одночасно надприродне і природне. Підміна цілей життя бездуховними технічними засобами означає пониження та згасання духа, який власне і є сутністю індивідуальності людини. Підсумок його роздумів: «Машина, за своєю суттю, – антигуманістична»¹. М. Бердяєв стверджує про

¹ Бердяєв Н. Человек и машина. (Проблема социологии и метафизики техники) // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 158.

несумісність людського буття з сучасною технікою (через відмінності живого організму і мертвої машинної організації).

Філософсько-господарське осмислення техніки виражається й у спробі інтегрування різноманітних аспектів техніки, що вивчаються науками:

- *інструментально-технологічного* (технічні науки; до уваги береться онтологічна природа технічного об'єкта, його внутрішня технологічна «логіка»);
- *природного* (природознавство та інженерна екологія; акцентує увагу на взаємостосунках «техніка – природа»);
- *індивідуально особистісного* (антропологія, психологія, фізіологія, естетика, ергономіка; зосереджується на предметній сфері «техніка – людина» (індивід, особистість);
- *соціального* (соціологія, економічні науки, політологія, культурологія; вивчається у контексті «техніка – соціальне буття», взаємозв'язків техніки і суспільства, техніки и світового цивілізаційного процесу);
- *культурного* (культурологія; у контексті «техніка - соціокультурний світ».

Наступний крок в осмисленні феномену техніки – знайомство з історіософією техніки. Наголошується, що існують дві історичні форми використання у техніці сил та енергій природи: перший - від архаїки до Нового часу, другий – новоевропейський. Особливу увагу слід приділити постмодерному суспільству - відкритому новій інформації. Сьогодні підкреслюється, що тривалий час актуальними були «високі технології» («high tech»), сьогодні в розвинених країнах більше говорять про «high hum», підкреслюючи пріоритетність гуманітарного знання й соціальних технологій. Дійсно, що може бути важливіше для людини, чим знання про те, як їй жити поруч із іншою людиною? Не як перемагати її й не як управляти нею, а як, визнавши іншого рівним собі, домовитися з ним про гідне життя.

Філософією господарювання актуалізується проблема «техніка – людина» як питання існування, образу життя людини у створеному нею техносвіті. Роль техніки в людському житті пов'язана з тим, що в процесі науково-технічної революції інструмент, створений руками homo faber (істоти, яка виготовляє знаряддя) піднімається проти творця.

Філософські дослідження феномену техніки містять розмисли щодо ролі техніки в соціокультурному світі.

Оптимістична оцінка розвитку техніки резюмована в різних варіантах концепції технократизму, започаткованої американським дослідником Т. Вебленом. Вихідну тезу можна сформулювати так: техніка сама здатна нейтралізувати або й подолати ті негативні наслідки, які несе людству її розвиток і поширення. Тобто, технічні системи створюють засоби і передумови поступової гармонізації життя у суспільстві.

Песимістичний напрям оцінки техніки отримав назву технофобії – жаху перед технікою. Прихильники такої оцінки висувають наведені раніше аргументи і роблять висновок про марність очікування добра від розвитку науки і техніки. На їх думку, цей розвиток не призведе ні до чого іншого, крім перетворення самої людини на елемент технічних пристроїв. Людина вже відлучена від натуральних форм та проявів життя, від природи, й надалі ця тенденція стане панівною.

Нарешті, нейтральну оцінку науково-технічного розвитку можна передати словами К. Ясперса: «Одне, у всякому разі, очевидно: техніка – лише засіб, сама собою вона не є ні доброю, ні поганою. Усе залежить від того, що з нею зробить людина, чому вона служитиме, в які умови людина її поставить». Оскільки техніка сама не ставить перед собою ніякої мети, вона перебуває по той бік добра та зла, або передує їм.

У підсумку можна стверджувати:

1. Господарство – складна соціально-еколого-економічна система, у якій економічні, соціальні й екологічні питання повинні розглядатися в єдиному комплексі. Необхідно формувати нову, екологічну мотивацію до виробництва товарів: «економічність + безпечність для людини та природи».
2. Онтологічні інтерпретації техніки націлюють на розробку питань про особливості самореалізації людини, про сумісність техніки з буттям людини. Техніка розглядаються, з одного боку, як актуалізація життєво необхідних ідей у матеріальному просторі людського світу, з іншого, – масове вторгнення технічних нововведень у життєвий світ людей викликає у них побоювання загубити свою людську сутність.

3. Філософія ноосфери, як світоглядна основа господарювання, передбачає підпорядкування практичному розуму, який є морально-етичним розумом.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте екологічну ситуацію в сучасній Україні. Наведіть приклади «негосподарського» використання природних ресурсів.
2. У чому, на Вашу думку, полягає складність феномену «довкілля людини» у контексті філософсько-господарського знання.
3. Якому твердженню, на Вашу думку, філософія господарювання надає перевагу? «Техніка вчить досягати найкращого результату за найменших витрат», «Техніка завжди є знаряддям, засобом, а не метою господарської діяльності», «Техніка збагачує людське існування, що вона є засобом, за допомогою якого людина адаптує середовище до себе, зберігає свої зусилля, змінює обставини, полегшує життя».
4. Чи вважаєте Ви справедливим твердження Б. Расела про те, що наука і техніка рухаються вперед, ніби «танкова армада без водіїв – сліпо, безрозсудно, без визначеної цілі». Обґрунтуйте відповідь.
5. Хто з філософів розглядав техніку крізь призму моральності, як спосіб буття людини, здатний виробляти «джентельменську поведінку»?
6. Яку роль у подоланні кризових тенденцій техногенної цивілізації може відіграти зміна ціннісних пріоритетів, формування нового ставлення до природи, формування екологічної культури ?

Лекція 5

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ ГОСПОДАРСТВА

1. Економічна методологія: класична парадигма.
2. Неокласична економічна теорія.
3. Епістемологія економіки у постмодерністському дискурсі.

Опорні поняття:

гносеологія, меркантилізм, маржиналізм, фізіократи, неокласична економіка, постмодерна економіка

5.1. Економічна методологія: класична парадигма

*Без теорії наше знання неминуче залишається плутаним,
а нагромадження фактів є лише незрозумілою сукупністю...*

Французький економіст Моріс Алле,
Нобелівська лекція, 1988

У сучасній філософії термін «епістемологія» використовується, майже як синонім, для позначення гносеології¹ наукового знання. Епістемологія є, скоріше, дослідженням природи «готового» знання і методологією пізнавальної діяльності.

Філософська теорія пізнання:

- розробляє принципи і логіку пізнавальної діяльності,
- виявляє й описує найбільш фундаментальні поняття і категорії, що слугують базисом дослідження будь-якої науки й галузі знання,

¹ *Гносеологія* (грецьк. гносиз – знання, логос – вчення), чи теорія пізнання, являє собою фундаментальний розділ філософського знання, завданням якого є сутнісний аналіз і розробка засобів і методів пізнання як такого, незалежно від сфери і виду знання, будь-то наукове, філософське, релігійне чи художнє знання. Філософська теорія пізнання розробляє принципи і логіку пізнавальної діяльності, виявляє й описує найбільш фундаментальні поняття і категорії, що слугують базисом дослідження будь-якої науки й галузі знання, розробляє й описує критерії пізнавальної діяльності. Філософська теорія пізнання є, таким чином, загальною теорією знання і вченням про природу пізнавальної діяльності людини.

– розробляє й описує критерії пізнавальної діяльності.

Епістемологія господарства – фундаментальний розділ філософського знання, завданням якого є сутнісний аналіз та розробка логіки наукового пізнання господарства. Спроби знайти єдиний метод, який можна було б застосувати завжди – тобто універсальний – не увінчалися успіхом. Кожен предмет та кожна проблема вимагають власного методу. Отже, світ економічної науки постає плюралістичним, а саме знання про нього – обмеженим і фрагментарним. Тому сучасна економічна наука представлена різноманітними, конкуруючими між собою, теоріями.

Протягом століть змінювалась спрямованість економічних досліджень, рефлексія щодо предмету і методу.

Меркантилізм (від іт. *mercante* – торговець) – економічна філософія торговців та державних діячів XV – XVII ст.¹, що спиралася на існування сильної держави та широке регулювання економічної діяльності. Послідовники меркантилізму (Ж. Боден, Б. Гаспаро Скаруфі, У. Стаффорд, Т. Ман, А. Серра, Ж. Кольбер) ототожнювали заможність країни з досягненням позитивного торговельного балансу. Багатство країни вимірювали кількістю золота та срібла, якою вони володіють.

Меркантилісти вважали, що економічна система складається з трьох секторів: виробничого, сільськогосподарського та іноземних колоній. Для ефективного функціонування економічної системи найважливішими, на їх думку, були торговці, їхня праця розглядалась як основний фактор виробництва. Тому зовнішня торгівля має регулюватися державою для забезпечення перевищення експорту над імпортом (закон про мореплавство, приписи колоніям торгувати тільки з метрополією, субсидія експорту та оподаткування імпорту). А. Сміт у своїй роботі «Багатство народів» критично оцінював таку теорію через те, що вона утворює переваги виробникам за рахунок споживачів, й тим самим робить економічну систему неефективною.

Фізіократи (*фізис* – природа; *кратос* – влада, сила) – економічна школа, що виникла у Франції у др. полов. XVIII ст., й доводила, що єдиним джерелом багатства є сільське господарство

¹ Словарь современной экономической теории Макмиллана. – М., 1997. – С.320.

(«багатство – це не гроші, а «здобуток землі»). **Ф. Кене** «Економічна таблиця» (1758) першим розробив теорію відтворення виробництва як процесу приросту матеріального багатства, створеного за участю трьох класів: фермерів, землевласників та інших (ремісники, купці).

Фізіократи були прихильниками невтручання держави в економіку (має бути лише один податок – на землю). Основним принципом їх системи була віра у природний порядок, що передбачав право на отримання переваг від можливості діяти у власних інтересах. Як критики меркантилізму, фізіократи вплинули на представників класичної економічної теорії.

Класична економічна теорія (*Класична школа*, сер. XVIII – сер. XIX ст.) – розглядала цінність благ через витрати виробництва, тобто визначала її з боку пропозиції. **А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Міль** критикували твердження меркантилістів про те, що багатство країни залежить від володіння скарбами у вигляді золота або коштовностей, які надходять до країни внаслідок перевищення експорту над імпортом. Основна ідея класичної школи полягала у тому, що багатство народів створюється продуктивною працею у всіх галузях економіки, а не тільки в сільському господарстві. А. Сміт був впевнений, що економіка буде функціонувати найкращим чином, якщо виключити будь-які форми державного втручання. Він пропонував повну свободу підприємців, коли кожен виробник дбає про свої інтереси і прагне до власної вигоди, при цьому в економіці не виникає хаосу.

Класична школа (класична економічна теорія) перенесла дослідження економічних явищ зі сфери обігу в сферу виробництва; поставила в центр уваги економіки й економічних досліджень працю – як силу і вартість товару, як утілення цінності; розробила економічні закони ринкової системи господарювання.

У питаннях щодо методології класична школа поділилася на два «табори»:

- ті, хто слідував індуктивному методу (наприклад, А. Сміт); формулювали емпіричні передумови й економічні закони, обумовлені цими передумовами;
- ті, хто слідував дедуктивному методу (Д. Рікардо); формулював гіпотетичні передумови, й на їх основі висновки, не намагаючись встановити істинність отриманих результатів.

(Цю процедуру А. Шумпетер у своїй «Історії економічного аналізу» назвав «рікардіанською вадою»).

5.2. Неокласична економічна теорія

Важливим етапом розвитку економічної науки наприкінці ХІХ ст. стало відкриття маржинального (від фр. *marginal* – грань, межа) аналізу та започаткування неокласичної теорії. *Маржиналісти* досліджували економіку з точки зору попиту, особливу увагу приділяли суб'єктивним оцінкам блага споживачами. Відбуваються кардинальні зміни в економічній науці: перехід від абстрактно-наукового аналізу, заснованого на логіко-філософських категоріях, до дослідження конкретних господарських проблем на основі широкого використання граничних величин та нової теорії цінності.

«Маржиналістська революція» спонукала економістів до пошуку закономірностей оптимального господарювання та визначення принципів рівноваги на макрорівні за умов вільної конкуренції (*неокласична економічна теорія*). (У той час, як класична політична економія спрямована на аналіз глобальних динамічних процесів та закономірностей розвитку ринкової економіки).

А. Маршалл (1842 - 1924) «навів містки» між економічною класичною теорією (з її акцентом на витратах виробництва), неокласичною теорією суб'єктивної теорії ціни У. Джевонса і теорією загальної рівноваги Л. Вальраса (що ґрунтується виключно на статистичній теорії цінності). У його роботі «Принципи економічної науки» пропонується крива попиту та споживацьких витрат, як результат поєднання законів попиту та граничної корисності.

Неоекономісти показують, що ринок дійсно є ефективним місцем вкладення ресурсів і що не стримуваний егоїстичний інтерес дійсно призводить до економічного зростання. Проте багато хто з «неокласиків» наголошує, що методологія є інструментом побудови універсальної науки про людину. Закони економіки, стверджують вони, застосовуються всюди: вони діють в рівній мірі у Росії, і в США, і в Японії, і в Бурунді, і в горах

Папуа Нової Гвінеї й не вимагають врахування величезних культурних розбіжностей.

«Неокласики» упевнені у своїй правоті й у більш глибокому епістемологічному змісті: їхня економічна методологія дозволила їм виявити фундаментальну істину про людську природу, з оглядкою на яку вони зуміють пояснити практично всі аспекти людської поведінки. Найбільш відомі економісти-неокласики («риночники») – **Г. Беккер, Д. Б'юкенен, Д. Стіглер**¹ (1911-1991) (усі – Нобелівські лауреати) – усю свою кар'єру займалися тим, що позширювали застосування економічних методів на такі феномени, що зазвичай вважаються неекономічними, – політика, адміністрування, расизм, родина й народжуваність. Сьогодні на політологічних факультетах багатьох відомих університетів панують послідовники так званої теорії раціонального вибору – теорії, що пояснює політику принципово економічними методами.

Вся сучасна неокласична теорія ґрунтується на одній моделі людської природи: людина як «раціональний індивід, яка прагне до максимізації корисності». Це означає, що люди прагнуть володіти максимально можливою кількістю речей, які вважають для себе корисними, реалізують своє прагнення раціональним способом і роблять усі необхідні розрахунки, орієнтуючись спочатку на вигоду для себе як окремої особи, а вже потім на вигоду для колективу, до якого вони можуть належати. Одним словом, неокласична економіка стверджує, що люди – це по суті розумні, але егоїстичні істоти, що прагнуть збільшити своє матеріальне благополуччя. Економісти в куди більшій мірі, чим філософи, поети, священики або політики, схильні проповідувати чесноти, що супроводжують своєкорисливим прагненням, тому що, відповідно до їх віри, найбільше благо для всього суспільства досягається саме тоді, коли кожний має шанс реалізовувати ці прагнення в рамках вільного ринку.

Сучасний філософ-економіст **Ф. Фукуяма** вважає, що неокласична теорія є вірною на 80%, бо відкрила важливі істини про функціонування грошей та ринків, тому що її базова концептуальна модель раціональної і корисної поведінки людини працює у 80% випадків. Втім в реальній людській поведінці

¹ Американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки 1982 р.

залишаються 20%, по відношенню до яких неокласична модель не працює.

Парадоксально, але є фактом, те, що неокласична концепція зводиться до того, що її представники забули про деякі ключові положення класичної економіки. А. Сміт, економіст-класик, розумів, що економічне життя глибоко вкорінене у соціальному житті і його неможливо зрозуміти окремо від звичаїв конкретного суспільства, тобто його культури. Він був впевнений, що люди спонукувані бажанням «покращити свої умови», втім йому ніколи не спадало на думку сказати, що економічна діяльність може бути зведена до раціональної максимізації корисності. Недарма його другою роботою після «Багатства наці» була «Теорія моральних почуттів» – у ній економічна мотивація людини представлена як надзвичайно складний феномен, тісно пов'язаний із звичаями та устоями суспільства, в якому вона живе.

Сама зміна назви дисципліни, що відбулася в період між XVIII та кінцем XIX століття, – з «політичної економії» на «економіку» – свідчить про те, що фокус її досліджень змістився у бік вузької моделі поведінки. Сучасній економічній теорії слід було б, наскільки це можливо, позбавитися вузькості «неокласичної» версії і повернутися до «класичної» широти, прийнявши до уваги способи, якими культура впливає на людську поведінку (у т.ч. економічну). Бо неокласична перспектива не залишає шансу пояснити не лише політичне життя, й недостатня з точки зору повноцінного звіту про саму економіку. Бо економічна діяльність не завжди спонукувана мотивами, які вважаються економічними у вузькому сенсі слова.

Сила неокласичної теорії заснована на тому факті, що опис людської істоти, узятий нею за основу, виявляється вірним у переважній більшості випадків. Можна не сумніватися, що людина дійсно частіше буде мати на увазі власну користь, ніж те або інше загальне добро. Раціональний підрахунок власної вигоди є транскультурним феноменом. Проте кожна зі складових частин неокласичної дефініції людини як раціонального індивіда, що прагне до максимізації корисності, припускає істотні застереження й виключення.

- Якось в одному університеті провели наступний експеримент: великим групам видавалися фішки, і ці фішки

можна було обміняти або на гроші, які учасники одержали б особисто, або на гроші, які могла б одержати група й потім спільно ними володіти. З'ясувалося, що від сорока до шістдесяти відсотків учасників експерименту були готові віддати перевагу добробуту групи в цілому. Єдиним виключенням із правила стала група студентів, які тільки що вступили до аспірантури економічного факультету. Пригадується відома формула: «Перший принцип науки економіки говорить: кожен суб'єкт спонукуваний винятково егоїстичним інтересом».

Деяко сумнівною уявляється концепція людини, як зайнятої максимізацією користі, а не як особи, яка відчуває себе причетною до тієї або іншої соціальної групи. Людині, яка включена в масу співтовариств – таких, як сім'я, місце проживання та місце роботи, коло спілкування, церква, нація – доводиться співвідносити свої інтереси з інтересами кожного з них. Так, відповідальність, що людина почуває перед своєю родиною, не є похідною від простого підрахунку приватних витрат і вигід, навіть якщо мова йде про сімейний бізнес. Скоріше, вірним є зворотнє: бізнес, якщо він є, складається залежно від заздалегідь існуючих внутрішньосімейних відносин. Співробітники компанії ніколи не будуть лише пунктами в організаційному розкладі: на робочому місці в них розвиваються почуття солідарності, відданості, антипатії – все те, що впливає на саму природу господарської діяльності, якою компанія займається. Інакше кажучи, соціальна – й, виходить, і моральна – поведінка співіснує з раціональним прагненням до максимізації корисності в цілому ряді аспектів. Тому найбільша економічна ефективність не обов'язково досягається раціональними й егоїстично налаштованими індивідами. Скоріше, це прерогатива груп індивідів, які, маючи етичну спільність як фундамент, відкривають для себе перспективу ефективної спільної праці.

Отже, деяка важлива частина людської особистості не підпадає під «неокласичний» опис доцільного переслідування індивідом власної корисності. Люди будуть діяти егоїстично досить часто, щоб економічні «закони» залишалися корисним знаряддям пророкувань та гарною базою для вироблення політичних програм. Тим не менш, оскільки люди ніколи не припинять діяти в

ім'я неутилітарних цілей, діяти нераціонально і колективістські, є усі підстави вважати «неокласичну» картину людини неповною.

Також сучасна економічна полеміка ведеться між неокласиками і неомеркантилістами. Нові прихильники меркантилізму – а серед них такі імена, як **Ч. Джонсон**, **Д. Феллоуз**, **К. Престовіц**, – стверджували, що економіки країн Східної Азії швидко й динамічно розвиваються за рахунок не дотримання, а порушення правил, сформульованих неокласичною теорією. «Азійські тигри» досягли таких неймовірно високих показників зростання, говорять неомеркантилісти, зовсім не завдяки врятованому від обмежень ринку, а завдяки обміркованій промисловій політиці урядів. Проте, незважаючи на своє розуміння азійських особливостей, вони оперують аргументами того ж ступеня абстрактності й загальності, що й «неокласики». Вони наполягають, що відмінність Азії складається не в її культурі, а в тім, що азійські країни, прагнучи перебороти статус «запізнілих» і зрівнятися з Європою й Північною Америкою, вирішили впровадити інший набір економічних інститутів. Той важливий факт, що здатність створювати й ефективно управляти певними інститутами сама по собі є культурним феноменом, ними попросту ігнорується.

Дж. Феллоуз у своїй роботі «Дивлячись на сонце» зазначав, що англо-американська одержимість ринковою економікою не дозволила американцям побачити, що уряд здатний грати вирішальну господарську роль і що більша частина світу за межами США керується засадами, досить далекими від неокласичних прописів. Наприклад, азійські уряди, взявши під захист своїх внутрішніх виробників, вдалися для цього до встановлення високих тарифів, обмеженню розмірів іноземних вкладень, підтримці експорту шляхом дешевих кредитів і прямих субсидій, вибіркової у видачі ліцензій й організації акціонерних товариств для розосередження витрат розвитку, і навіть до безпосереднього фінансування необхідних дослідницьких проектів.

Інший відомий неомеркантиліст, **Ч. Джонсон**, першим висунув тезу, що відповідальність за безпрецедентно високі темпи зростання післявоєнної японської економіки лежить зовсім не на механізмах ринку, а на японському Міністерстві міжнародної

торгівлі й промисловості (ММТП). Практично всі неомеркантилисти дійшли висновку: відставанню США в ключових галузях від Японії й інших азійських держав сприяла послідовна ринкова орієнтація американських адміністрацій. Вони домоглися створення аналога ММТП, покликаною вирішувати питання фінансування й координації високотехнологічної промисловості США й просування її на світовому ринку, а також відстоювали набагато більше тверду торговельну політику в ім'я захисту американського виробника від «несумлінної» іноземної конкуренції.

Дебати, початі неомеркантилістами, зосередилися на двох питаннях: чи є саме промислова політика причиною високих темпів азійського економічного зростання й чи можуть уряди координувати розвиток економіки краще, ніж ринкові механізми.

Сучасна економічна полеміка, з якої питання про культурні фактори практично усунуте, навряд чи може дати нам необхідне пояснення. Однак не слід ігнорувати ту роль, що у формуванні цієї самої промислової політики грає культура (Ф. Фукуяма). Тому що навіть якщо погодитися з гіпотезою, що азійський прогрес був обумовлений мудрим керівництвом урядовців-технократів, зовсім очевидно, що між здатностями урядів різних країн планувати й здійснювати промислову політику існує серйозний контраст. Цей контраст визначений як культурою, так і різними політичними інститутами й історичними умовами. Французи і японці, скажімо, мають тривалу державницьку традицію, американці завжди були антидержавниками – відповідно, існує величезна відмінність між виучкою й іншими якостями людей, що становлять їхні національні бюрократії.

Не менш безперечні культурні відмінності існують й у типі й рівні корупції, характерних для тієї або іншої нації. Спокуса корупцією є принциповою проблемою будь-якої промислової політики, небезпекою, що здатна затьмарити перспективу будь-яких позитивних ефектів від її застосування. Очевидно, що встояти перед цією спокусою можуть тільки ті країни, де одним з історичних стовпів суспільства є чесне й компетентне чиновництво. Успішність промислової політики може залежати й від інших культурних факторів. Наприклад, особливості азійського ставлення до влади «зіграли на руку» урядам, що здійснювали

регулювання економіки, але в інших частинах світу такий ресурс у них би був відсутній.

Значення держсектора економіки може принципово мінятися залежно від культури. У таких «фамілістичних» суспільствах, як Китай й Італія, державне втручання є нерідко єдиним шляхом створення в країні великих виробництв і тому життєво необхідно, якщо країна ставить собі за мету вийти на відповідні світові ринки. З іншого боку, суспільства з високим рівнем довіри й соціального капіталу – скажімо, Японія й Німеччина – здатні створювати великі виробництва без підтримки держави. Інакше кажучи, оцінюючи порівняльні переваги тієї або іншої стратегії для даної країни, економісти повинні брати до уваги не тільки її звичайний капітал і ресурси, але і її соціальний капітал. Там, де в останньому відчувається недолік, держава може взяти на себе його роль – так само, як воно може виправити дефіцит людського капіталу шляхом централізованого будівництва шкіл й університетів. Однак необхідність у державному втручанні завжди буде залежати від конкретної культури й соціального устрою.

Не вщухають дискусії про те, чи повинен уряд і як саме втручатися в економіку. «Риночники» та неомеркантилісти, що їх ведуть, залишають поза увагою одну суттєву деталь. Макроекономічна стратегія, який би не був би погляд на цей важливий інструмент розвитку, завжди повинна вироблятися з урахуванням політичного, історичного та культурного контексту. Тому що пропонуючи універсальну формулу, обидві концепції, ризикують залишитися непримиренними: промислова політика, що призвела до повної катастрофи у латиноамериканській країні, може довести свою ефективність або як мінімум нешкідливість в країні азійській. У таких випадках, за Ф. Фукуямою, важливою змінною буде не промислова політика як така, а культура.

5.3. Епістемологія економіки у постмодерністському дискурсі

1980-ті роки у світовій економічній науці відзначаються початком нової епістемологічної активності: видаються спеціалізовані журнали «Економіка і філософія» (Economics

philosophy – виходить з 1985 р.) і «Журнал економічної методології» (Journal of Economic Methodology – виходить з 1994 р.), публікуються статті з методологічних і філософських питань пізнання економічних явищ. Посилена увага до філософії серед економістів-теоретиків не виглядає випадковою. Вона обумовлена, насамперед, тим фактом, що дійсність кінця ХХ ст. піддала критиці класичні економічні концепції і постулати, на яких тривалий час будувалася практика і теоретичні розробки в галузі господарської діяльності:

1. Будь яка загальна картина сучасної економічної реальності – множинність сконструйованих реальностей.
2. Не існує економіки як єдиної наукової дисципліни, є лише поле фундаментально різноманітних досліджень, що постійно змінюється.
3. Наукове знання не дає підстави осмислити об'єктивні сутності. Наукове знання – це інтерпретація об'єкту з певної точки зору.

Настав час теоретичної рефлексії, коли предметом пізнання стає не сама господарська реальність, а знання, що її описує. У 1980-ті роки різко змінюється саме сприйняття економічної науки як об'єкта методологічного аналізу. Образ економічної теорії, як єдиного «древа знання», що формує свої гілки-напрямки на твердому стовбурі-основі раніше освоєних істин, поступається місцем новим уявленням, що представляють світ економічної науки плюралістичним, а саме знання – обмеженим і фрагментарним. Подібна трансформація, очевидно, свідчила про перехід економічної науки на нові основи.

Відбувається паралельний розвиток різноманітних наукових традицій, а звідси – слабка чуттєвість до критики, в тому числі до фактів, що не стикуються з загальноприйнятими теоріями. Принцип методологічного плюралізму надає вченому право самому визначати метод досліджень, що призвів до радикального перегляду стосунків між об'єктом і суб'єктом пізнання. «Правила гри» в науці залишають свободу інтерпретації предмету та свободу вибору метода дослідження. На перший план вийшли дослідження як науково-дослідні програми (парадигми), оцінюється їх наукова прогресивність.

Також виявляються протиріччя між марксистською онтологією, що дотепер є основою для розуміння загального

економічного розвитку цивілізації, з одного боку, і макроекономічними теоріями праксеологічної¹ економіки, що використовуються для вирішення нагальних задач розвитку пострадянських країн.

Особливу увагу останнім часом привертає питання про застосовність в економічній науці синергетичних² уявлень. Вихідний імпульс йде від готового математичного апарата, що підлягає економічній інтерпретації³.

Філософія науки, як один з авторитетних соціально-філософських напрямків, задає параметри епістемології господарства і теорії господарювання.

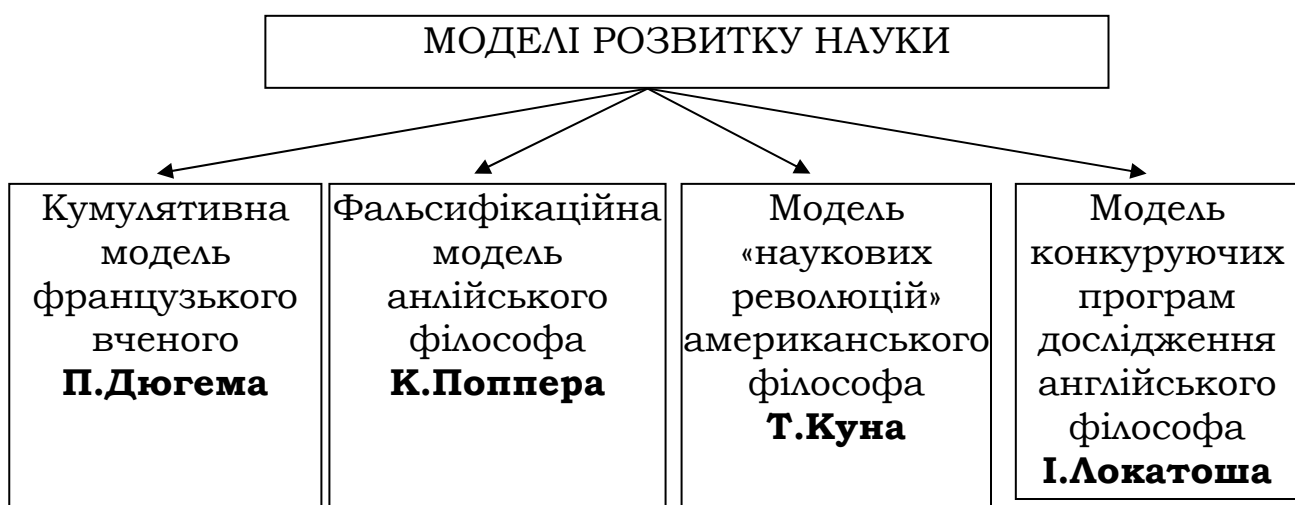

Рис. 5. 1 – Напрямки сучасної економічної епістемології

¹ **Праксеологія** – галузь досліджень, що вивчає людську діяльність, зокрема в аспекті її ефективності. Розвиток праксеології пов'язаний із австрійською школою економіки.

² **Синергетика** (від гр. *син* – «спільне» і *ергос* – «дія») – міждисциплінарна наука, що досліджує процеси самоорганізації і виникнення, підтримки стійкості і розпаду структур (систем) різної природи на основі методів математичної фізики («формальних технологій»). Синергія - термін, який несе в собі феномен самоорганізації (приклад синергії – візерунки на склі після морозу), у якому відсутній координаційний центр, але мільярди молекул складаються в певну фрактальну схему, яку можна описати математично. Це теорія самоорганізації в системах різноманітної природи, зокрема, явищ та процесів, в результаті яких в системі можуть з'явитися властивості, якими не володіє жодна з частин. Синергетика використовується, як в природничих науках, так і в гуманітарній сфері.

³ Решетило В.П. Экономическая синергетика институциональных изменений. – Х., 2006.

Особливу роль тут відіграли філософські ідеї **І. Лакатоша**. Він виходив із припущення, що в одній науковій дисципліні можуть співіснувати різні конкуруючі між собою теорії. Простіше говорячи, ті ж самі факти, або, у всякому разі, факти, що відносяться до однієї предметної сфери, можуть мати різні теоретичні пояснення, рівною мірою претендують на істинність і визнання у якості наукових. Рівнобіжний розвиток різних наукових традицій і шкіл; слабка їхня чутливість до критики, у тому числі до фактів, що не узгоджуються з загальноприйнятими теоріями; місце, що зайняла в науці «чиста теорія» з її нефальсифікуємими постулатами, – усі ці реальні риси економічної науки отримали в концепції І. Лакатоша своє пояснення і почасти виправдання.

У результаті під впливом І. Лакатоша спрямованість економіко-методологічних досліджень істотно змінилася. Замість звичних міркувань про предмет і метод на перший план висунулися дослідження, у яких існуючі наукові школи, традиції і теорії стали переосмислюватися як науково-дослідні програми чи парадигми; зародження й еволюція таких програм піддавалися історико-методологічній реконструкції, включаючи спроби відтворення їх «твердих ядер»; оцінювалася їхня наукова «прогресивність». Відповідно змінилася роль філософа-методолога: він став, насамперед, дослідником. Якщо раніше філософія науки озброювала його своєрідним кодексом поведінки вченого, за допомогою якого він починав оцінювати, чи гідна теорія вважатися науковою, то тепер та ж філософія науки надала йому інструменти для аналізу наукових знань.

Іншим сучасним дослідником, що робить величезний вплив на епістемологію економіки, стала **Д. МакКлоскі** (нар. 1942). Її стаття «**Риторика економіки**», а потім книга з такою назвою викликали широкий відгук тим, що торкнулися підвалини «професійної віри» економістів – віри в те, що економічна наука спрямована на пізнання істини про економіку як науку. За Д. МакКлоскі, економічна наука це, насамперед, риторика, тобто мистецтво переконувати. Що ж стосується аргументів, які прийнято вважати науковими, то їх варто трактувати як один зі способів переконання, аж ніяк не єдиний і далеко не завжди вирішальний. Свою основну тезу Д. МакКлоскі проілюструвала на

прикладі низки відомих робіт впливових сучасних економістів, виділивши в їхній аргументації риторичну складову, тобто прийоми, що покликані підкріпити позицію авторів за рахунок літературної форми її представлення читачу.

Резонанс навколо робіт Д. МакКлоскі відкрив шлях цілому спектру нових підходів до аналізу економічної науки. Зокрема, епістемологічному аналізу була піддана мова економічного опису. Мова – неодмінний посередник у будь-якої наукової діяльності. Але всупереч поширеній думці, це зовсім не нейтральний посередник, що повно і без перекручувань виражає і передає думку. Мова, як посередник, має досить складну структуру, можна виділити, щонайменше, три якісно різні виміри мовного опосередкування в економічному пізнанні і пов'язані з ними епістемологічні «фільтри»:

- природний (загальнокультурний) – мова, як засіб опису економічних явищ у повсякденному житті, *мовний фільтр*;
- термінологія економічної науки як інструмент наукового опису економічної реальності, *онтологічний фільтр*;
- зовнішнє, насамперед літературне, оформлення економічних текстів і, відповідно, *риторичний фільтр*.

Мовний фільтр як такий, або фільтр природної мови, – чинник загальнокультурний, а значить – зовнішній для економічної науки і від її не залежний. Одна з головних функцій термінології – послаблення залежності науки від багатозначності природної мови. Для економіста-методолога мова може бути тільки об'єктом вивчення. Так, безсумнівний інтерес представляє порівняльний аналіз національних мов у частині, що описує економічні явища. Такий аналіз здатний виявляти розходження в економічній культурі різних епох і народів.

Два інших фільтри діють усередині самої науки. Вони не тільки опосередковують діяльність ученого, але і формуються в цій діяльності. Мова тут інструментальна, притому що самі мовні засоби і їхня функціональна роль можуть істотно розрізнятися. Одна справа – наукова термінологія як інструмент у процесі одержання нового знання, інша справа – мова як засіб представити вже отриманий результат. У першому випадку мова виступає посередником між вченим і об'єктом пізнання, і на цій основі формується онтологічний фільтр, що визначає, як

дослідник «бачить» свою предметну сферу. У другому випадку мова йде про відносини між вченим і користувачем наукового знання (у самій науці чи поза нею) – тут діє риторичний фільтр.

Далі було відзначено, що наукові тексти багаті на метафори. Стало ясно, що метафори – стандартний прийом мовної практики і сам по собі факт його використання в науковому тексті нічого не говорить про його наукові переваги. Разом з тим деякі види метафор, незважаючи на свою розпливчастість, а можливо, і завдяки їй мають важливу пізнавальну функцію й у науковий лексикон потрапили не випадково. Так, запропонована наступна

типологія наукових метафор:

- **педагогічні метафори** (покликані прояснити складні наукові ідеї шляхом створення відповідних візуальних образів). При науковому обґрунтуванні самих ідей такі метафори можуть бути вилучені із аргументації, бо зображують те, що добре відомо;
- **евристичні метафори** – образи, найчастіше аналогії, що допомагають вченому осмислити проблему, яка його цікавить. Наприклад: «людський капітал», «народне надбання», «багатство нації». У більш широкому сенсі будь-яка теоретична модель, у тому числі формалізована, будучи за своєю природою аналогією, також є евристичною метафорою;
- **конститутивні метафори** – цілісні концептуальні схеми «картини світу», за допомогою якої людина осягає навколишній світ. Такі метафори стоять коло витоків цілих наукових шкіл і дослідницьких програм, визначаючи загальну спрямованість наукової думки. Саме на їхній основі формуються онтології або в нашому випадку – онтологія господарства. У свою чергу, ці базові метафори слугують фоном чи контекстом при народженні евристичних метафор.

Для риторичного підходу в широкому сенсі слова мова – не самоціль. Це спосіб фіксації думок автора, що і підлягають розшифровці. Передбачається, що наукове знання емпірично існує не інакше, як викладене засобами мови, тобто як сукупність текстів, чи дискурс. При цьому, однак, акцент ставиться на відношенні між носієм знання і його користувачем, на відміну від

акценту на відношенні між суб'єктом і об'єктом пізнання. Саме цим розходженням двох підходів обумовлене наше розмежування онтологічного і риторичного фільтрів.

Інтерес до наукової риторики це, насамперед, інтерес до того, як вчені використовують наявну в них свободу самовираження. Зрозуміло, ця свобода не безмежна: учений утратить свій статус, якщо допустить фальсифікацію наукових результатів чи замість наукових даних почне викладати власні фантазії. Проте риторика вченого це не тільки і не стільки питання його літературного стилю.

Наука в постмодерністському сприйнятті наскрізь є соціальною: її головними персонажами, поряд з авторами наукових текстів, виступають редактори і рецензенти, академічні керівники і ті, хто надає гранти. Передбачається, що саме це соціальне середовище, а не безкорисливе служіння абстрактній істині, найбільшою мірою впливає на мотивації науковців, що, у свою чергу, диктують поведінку на всіх етапах наукового процесу: вибір дисертаційних тем і модних методик дослідження, прагнення до належного рівня математизації при обґрунтуванні результатів, презентації роботи на престижних конференціях, забезпечення необхідної кількості публікацій, переважно в журналах з високим рейтингом цитування і т.ін.

Сукупний вплив усього комплексу чинників наукової діяльності в кінцевому рахунку відбивається в науковому дискурсі. Риторичний аналіз змісту і стилістики наукових текстів, структура наукових публікацій єднаються тут з інституціонально-соціологічним вивченням науки, що дозволяє критично оцінювати стан справ у професійному цеху, виявляти розбіжності між номінальними і реальними нормами наукового життя, декларативними і фактичними критеріями, що направляють наукову працю.

Наукове пізнання озброєне методом, тобто спеціально розробленою і свідомо застосованою технологією вивчення відповідного предмета. Для економічної науки питання про метод традиційно був питанням про її відповідність визначеному методологічному стандарту. Якщо стандарт сумнівів не викликав, то увага фокусувалася на особливостях його застосування; коли ж у прийнятого стандарту з'являвся конкурент, дискусія про метод

переростала в боротьбу за затвердження одного з конкуруючих стандартів.

Самі методологічні стандарти відбивають досвід наук-лідерів, а методологія служить головним каналом поширення загальнонаукових тенденцій. За тою ж причиною фактор методу зберігає відому автономність по відношенню до внутрішньої логіки розвитку конкретних наук у різні епохи і для різних шкіл економічної думки методологічними орієнтирами служили механіка, біологія, історія, філософія, математика. Визнання принципу методологічного плюралізму, що залишає за вченим право самому визначати метод досліджень, привів до радикального перегляду відносин між об'єктом і суб'єктом пізнання. Якщо мотивація суб'єкта визначається сформованими в науці «правилами гри» і якщо ці «правила гри» залишають за ним волю інтерпретації предмета і волю вибору методу дослідження, то говорити про об'єктивність пізнання стає складно. Звідси випливають висновки:

- по-перше, наукове знання взагалі й економічне зокрема - це соціальний конструктор, тобто продукт свідомої діяльності, що протікає у визначених соціальних рамках;
- по-друге, соціальним конструктором є не тільки приватні знання, але і будь-яка загальна картина економічної реальності, причому таких соціально сконструйованих «реальностей» може бути скільки завгодно багато;
- по-третє, не існує економіки як єдиної наукової дисципліни, є лише «мінливе поле фундаментально різних і часто конфліктуючих дискурсів»;
- по-четверте, наукове знання, будучи соціальним конструктором, не дає підстави судити про які би то не було об'єктивні сутності; наукове знання - це не більш ніж інтерпретація об'єкта з визначеною (однією з можливих) точкою зору.

Економічна методологія як складова частина епістемології була і залишається полем гострих дискусій і об'єктом критики, насамперед з боку дослідників-практиків. Таким чином, основними тенденціями розвитку економічної епістемології є наступні:

1. У реальній науковій практиці чітко дотримуватися фактів і тільки фактів. Однак спроба відмовитися від філософії, загальних теорій і пошуку прихованих від спостереження сутностей виявилася просто нереальною. Установка на суворість і емпіричну однозначність наукових тверджень привела до подрібнення тематики, відходу від фундаментальних проблем.

2. В академічному співтоваристві створюються передумови для активізації і посилення впливу альтернативних течій економічної думки, пошвавлення контактів і дискусій між представниками різних наукових шкіл.

3. Повернувши в сферу економічної науки питання наукових онтологій (картин економічної реальності), економісти-методологи не тільки показали активну епістемологічну й ідеологічну роль цього компонента наукового знання, але і включилися в конкретну дослідницьку роботу з реконструкції, критичного аналізу і навіть проектування таких онтологій. Найбільшу увагу стали приділяти реконструкції й осмисленню онтологічних (насамперед, поведінкових, етичних, інституціональних, правових) передумов сучасної економічної теорії.

Також основні філософсько-економічні концепції розвиваються в контексті таких соціально-філософських напрямків, як неолібералізм (Ю. Габермас, І. Валлерстайн), концепція постіндустріального суспільства (Д. Белл, М. Кастельос, Е. Тоффлер), філософія глобальних проблем та комунікативна парадигма філософування (К.-О. Апель, Г. Йонас).

Сучасний неолібералізм, як ідеологічна стратегія економіки, звертається до аналізу глобального процесу уніфікації соціально-економічних систем та обґрунтовує граничність можливостей економічного лібералізму, його відмови від соціального підґрунтя національного розвитку суспільства. Філософія глобальних проблем, цілі та завдання якої полягають в аналізі передумов розв'язання глобальних проблем так званого постмодерністського стану цивілізації, основним предметом дослідження визначає філософські аспекти соціального та економічного прогнозування та здійснення пошуку шляхів перебудови світового економічного порядку. Значного поширення набуває усвідомлення потреби у формуванні концепції «сталого економічного розвитку» («sustainable development»), сутність якої полягає у розробці

ефективних програм економічного розвитку, що забезпечували б мінімальний вплив на зовнішнє середовище. У філософсько-економічному концептуальному просторі сконцентровано і основні принципи комунікативної парадигми філософування, що осмислюють економічну діяльність людини в контексті екологічних проблем сучасності.

Розвиток сучасного філософсько-економічного знання відбувається також в теоретичному контексті таких напрямків філософсько-економічного знання, як філософія бізнесу та філософія господарства. При цьому філософія бізнесу, як парадигма економічного мислення, здебільшого представлена у межах західноєвропейської соціально-економічної парадигми і бере свій початок у філософії прагматизму, а філософія господарства здебільшого є виразом східноєвропейської світоглядної парадигми (С. Булгаков). Історії у «чистому вигляді» відомі прояви господарського регулювання економічних систем, а для економічних систем, у межах яких значне місце відводиться такому виду економічної діяльності, як бізнес, характерним є поєднання репродуктивного знання, властивого господарській системі, з творчим потенціалом бізнес-діяльності.

Основною місією економіки як цілісної світоглядно-методологічної системи є визначення принципів та методів ефективного функціонування як господарства, так і бізнесу в контексті конкретної соціально-економічної системи. Господарство ж в такому проблемному контексті визначається як певна телеологічна парадигма, що зорієнтована на планування економічної системи; соціальний зміст бізнес-діяльності постає в контексті її функціонування як елемент структури соціуму, форми соціальної поведінки, а також організації та регулювання господарського та соціального життя, що включає в себе сукупність соціальних норм та культурних зразків, формуючи, таким чином, соціальний капітал суспільства, що дає змогу розглядати бізнес як специфічну економічну інституцію. Г.Беккер, Ф. Фукуяма демонструють дієвість людського та соціального капіталу у бізнес-структурах (забезпечують їх гнучкість та орієнтацію на нові шляхи розвитку господарської і соціальної діяльності та застосування нових ідей, знань та нововведень, що є

надійним критерієм ефективної адаптації економічної системи до нових соціальних вимог).

У цілому сучасні філософські розмисли щодо сутності економіки відкривають нові можливості у пошуку стратегій гармонізації таких світоглядно-методологічних концепцій, як філософія господарства та філософія бізнесу, тобто стратегій їх системного поєднання у межах економічного світогляду конкретної соціально-економічної системи. Відповідно, множинність варіантів їх конструктивного сполучення є визначальним фактором у формуванні моделей економічного розвитку суспільства, а також принципів та методів соціальної модернізації.

Питання для самоконтролю

1. Визначить основні методологічні зміни у сприйнятті об'єкта економічної науки.
2. Чим обумовлений кардинальний поворот у 1980-х роках економічної методології до філософії науки?
3. Яке місце посідає наукова риторика у сучасних економічних дослідженнях?
4. Охарактеризуйте сучасні тенденції розвитку економічної епістемології.
5. У чому Ви вбачаєте відмінність дослідницьких стратегій економічної науки та філософії господарювання?

Лекція 6

АКСІОЛОГІЯ ГОСПОДАРСТВА

1. Системна організація цінностей господарювання.
2. Цінність як предмет потреб людини. Мати чи бути?
3. Утилітаризм як принцип аксіологічної організації господарських систем.
4. Філософсько-етичні принципи господарювання.

Опорні поняття:

потреби, цінності, економічна ідентичність, модус володіння, симулякр.

6.1. Системна організація цінностей господарювання

Серед багаточисельних підходів до аналізу господарства існує й аксіологічний¹, який інтерпретує господарство як систему цінностей, норм и інститутів. Цінності – непорушні факти буття людини, тому цінностями можна називати все те, що оточує людину в бутті, належить їй, як носію духовної основи і набуває для неї сенсу життєдіяльності. Цінності² фіксують універсальний вектор, вимір буття, ієрархічність його вимірів, рівнів організації. Інакше кажучи, основу людської життєдіяльності складають цінності, історично сформовані і такі, що безупинно формують модуси чи способи зв'язку свідомості людини і людства і реального світу, згідно яким деякі речі й ідеї «повинні бути», а інші ні.

Ціннісне ядро забезпечує цілісність господарської системи, її неповторний образ, а безперервність існування підтримується за рахунок трансформації самих цінностей. Умовою господарського

¹ Під терміном «**аксіологія**» (грецьк. *axsio* – цінність) у сучасному філософському знанні розуміється особливий, самостійний розділ філософії, що вивчає цінності.

² **Цінності** (особистісні) – усвідомлені (або неусвідомлені) ідеали, уявлення, переконання людини або групи в тому, що є важливим (цінним) і що таким не є у житті (людини, світу). Ієрархія цінностей складає сутність особистості, її життєву філософію і мудрість.

виживання є трансформація цінностей, її здатність до оптимального співвідношення універсальних та специфічних цінностей.

Аксіологічний, ціннісний підхід до дійсності розглядається як протилежність підходові пізнавальному, гносеологічному: якщо в межах останнього нас цікавить об'єктивна сутність речей самих по собі, які вони є, то підхід ціннісний спрямований на з'ясування того, яке значення ці речі можуть мати для людини, суспільства, з точки зору їх потреб та інтересів. Таким чином і встановлюється цінність даних речей. Т. Парсонс відзначав, що цінність – це уявлення про бажане, що впливає на вибір поведінкової альтернативи.

Принципи господарства:

1. Людські потреби – основа будь якого виду господарювання і перед усім виникнення економічних відносин¹.
2. Праця як загальна форма господарської діяльності.
3. Виробництво – це спосіб організації управління господарством.
4. Цілі і цінності господарської діяльності.
5. Система моральних і правових норм, що регулюють господарську діяльність.

В економічних категоріях зручно фіксувати результат (або його відсутність), але не зміст організаційної діяльності, яка ініціювала цей результат. Усе більш значиме місце у поясненні сутності економічних процесів займає «людський чинник». Нобелівський лауреат з економіки (1978 р.) **Х. Сімон** підкреслював, що економіка – це не тільки дослідження благополуччя, добробуту, але і дослідження людини. В кінцевому випадку знання про багатство – це одночасно знання про людину. А Нобелівський лауреат з економіки (1988 р.) **М. Алле** відмітив, що економіка, яка є ефективною у задоволенні потреб, обов'язково є ефективною і в сфері виробництва, однак економіка може бути економічно ефективною в сфері виробництва і не обов'язково бути ефективною з точки зору задоволення потреб. До аналізу господарської діяльності людини включають такі категорії, як «очікування», «раціональність», «мотивація».

¹ Шрадер Х. Экономическая антропология. – Спб., 1999.

- Відомий підприємець виступив на економічній конференції, на якій вирішувалося, як подолати економічну кризу, що охопила в той час американське господарство. Зміст виступу просто вразив прагматично налаштованих студентів-менеджерів. Говорячи про методи активізації господарювання, підприємець звертався головним чином до таких понять, як заповзятливість, самоконтроль, терпимість до ризику, творча уява, довіра, почуття власної гідності, набагато частіше, ніж економічних понять, такими, як інвестиції, процентна норма, ціни, інфляція тощо.

Нобелівський лауреат з економіки Дж. Акерлоф у співавторстві з Р. Крентон запропонував поняття **економічної ідентичності** з метою концептуалізації впливу ідентичності на результати економічної діяльності шляхом мотивації економічної поведінки людей й організацій, як носіїв індивідуальних й колективних ідентичностей. Основою формування економічної ідентичності, як процесу усвідомлення індивідом володіння власністю і привласнення її об'єктів, а також власних можливостей, є усвідомлення людиною свого ставлення до власності.

У наше століття «переоцінки цінностей», «конфлікту цінностей» аксіологічна проблематика пронизує усі сфери людського знання і практики, тому що немає у світі буття того, що б не піддавалося оцінці. Ціннісне ставлення до світу є фундаментальною установкою буття людини; тому і світ «ділиться» нею на те, що є цінним, нецінним і нейтральним. Так, економічне зростання покликане примножити можливості людського існування в найширшому сенсі – від досягнення більшого комфорту до відкриття нових форм життєдіяльності. Максимізація цього прагнення робить весь світ простим додатком до людини. Однак історичний розвиток виробництва має зовсім інший ефект. Він призводить не до «примноження людини», а до її руйнації. Виникає показовий парадокс: потуга, могутність людської цивілізації зростає, але сама людина «зменшується», її існування стає все більш суперечливим вразливим.

Одна з найпоширеніших дефініцій цінності визначає її як *значимість певних реалій дійсності з точки зору потреб людини і суспільства*. Ця категорія дуже тісно пов'язана з категоріями «потреба», «інтерес». Потреби, інтереси, цінності пронизують усі

галузі суспільного життя. За їх допомогою можна дати відповідь на такі запитання: чого потребує людина? У чому вона зацікавлена? Потреби¹ людини, перетворені на інтереси, у свою чергу, перетворюються на цінності.

Вважається, що первинні потреби закладені генетично, а вторинні виробляються під час пізнання та набуття досвіду, як окремим індивідом протягом його життя, так і всім етносом протягом його становлення. Цінності не тільки і не стільки задовольняють потреби людини, а значною мірою духовно відтворюють саму людину. Поняття «цінність» використовується у таких значеннях:

- 1) те, що людина особливо цінує у житті, чи, зокрема, у праці (трудова цінність) і тому є одним з джерел мотивації поведінки;
- 2) певний ідеал, який виступає еталоном належного (високі цінності, «загальнолюдські цінності»).

Виділяють два види цінностей:

- ті, які задовольняють нагальні потреби людини, обслуговують самоствердження людської особистості.
- ті, які відтворюють особистість у принципово новій якості. Цінності надають смислу (сенсу) існуванню самої людини.

Мотиваційна сфера людини – це стрижень її особистості, смислоутворюючий компонент. Мотив є спонуканням, причиною поведінки або вчинку, тому може бути свідомим і несвідомим, свідчити про прагнення до матеріального (наприклад, заробіток) та ідеального (наприклад, цікава робота як така). Таким чином, цінності – проміжна ланка причинного-наслідкового ланцюжка: «потреби → цінності → мотиви → цілі → дії».

А. Маслоу виділяє п'ять типів потреб (фізіологічні, безпеки і захищеності, соціальні, поваги, самореалізації), які утворюють ієрархічну структуру, зображувану у вигляді піраміди, причому

¹ **Потреба** – стан особи, коли вона відчуває нестачу чогось і що є необхідним для підтримання її життя, створивши умови для розвитку, підтримання, визначеного суспільного стану, збереження психічної рівноваги. Завдяки потребі людина залучається до виробництва матеріальних і духовних об'єктів, розробки методів цього виробництва, включається в історичний процес. Тому потреба є джерело активності людини.

потреби вищих рівнів не мотивують на діяльність людини, доки не задоволені хоча б частково потреби нижчих рівнів. Як засновник гуманістичної психології, А. Маслоу спрямовує свою увагу на потреби високого рівня (він називає їх потребами зростання), особливо на потреби ціннісної самоактуалізації (самовираження, самореалізації).

Отже, людина живе у світі, що являє собою світ цінностей. Цінність є предметом потреб людини. Таким предметом може бути річ чи ідея, тому цінності розділяються на матеріальні і духовні. Матеріальні цінності – це знаряддя і засоби праці і речі безпосереднього споживання. Духовні цінності суть ідеї – політичні, правові, моральні, естетичні, філософські та релігійні. Усі цінності є продуктами суспільного виробництва – матеріального і духовного. Через те що цінності призначені для задоволення потреб і є продуктами виробництва, вони опосередковують взаємодії людей у їхньому житті. Абстрактних, не опосередкованих цінностями зв'язків людей не існує чи майже не існує. Прогрес людини, розвиток цивілізації являє собою створення світу цінностей, що все збільшується і диференціюється, і все більше ускладнення ціннісних зв'язків людей між собою. Усяка цінність характеризується двома властивостями – функціональним значенням, і особистісним змістом, тобто її відношенням до потреб людини.

Особистісний зміст цінності, з одного боку, визначається об'єктом, що виконує функцію цінності, з іншого боку, залежить від самої людини. Наприклад, власний автомобіль може бути засобом пересування і престижним предметом, що у такому випадку важливий як об'єкт володіння, що створює власнику деяку репутацію в очах інших людей, а також як засіб підзаробити тощо. У всіх цих випадках той самий предмет зв'язаний з різними потребами. Значення (функціональне) цінності є сукупність суспільно значимих властивостей, функцій предмета чи ідеї, що роблять їх цінностями в даному суспільстві. Компоненти значень (функції, властивості) матеріальних і духовних цінностей неоднакові.

Матеріальні цінності являють собою, насамперед, різні природні матеріали, речовини з визначеними фізичними властивостями в широкому сенсі цього слова (фізичні, хімічні,

біологічні властивості тощо). Цінністю ж та чи інша матеріальна субстанція стає завдяки тому, що з неї створюється певний технічний пристрій. Ставши таким, природний предмет може виконувати ті чи інші функції або в процесі виробництва, або в безпосередньому споживанні людини в побуті, тому можна говорити про виробничо-технічні і споживчі функції цінностей. Матеріальні цінності функціонують на всіх етапах розвитку суспільства у визначених соціально-економічних формах (товарно-грошова чи натуральна форма, та чи інша форма власності).

Духовні цінності характеризуються визначеним інформаційним змістом і *істинним* ставленням. Політичні, правові, етичні й інші ідеї, як відомо, можуть бути істинними чи помилковими, як, наприклад, релігійні ідеї, але вони не перестають бути цінностями. Всі ідеї мають те чи інше матеріальне буття, вони втілюються в книгах, скульптурах, архітектурних спорудженнях, у безпосередньо зіграній артистом ролі, проспіваній пісні чи пісні, записаній на магнітофонну стрічку, чи в нотному записі пісні і т. ін. Далі, всі ідеї в сфері цінностей мають ту чи іншу реальну функцію, вони регулюють ті чи інші відносини людей, будучи засобами й об'єктами їхньої діяльності. І нарешті, духовні цінності, як і матеріальні, будучи продуктами виробничої й іншої діяльності людей, функціонують в історично визначених формах власності.

Матеріальні і духовні цінності утворюють системні об'єднання, бо відмінності між ними не є абсолютним. Кожен клас цінностей має властивості протилежного класу, тобто духовні цінності, будучи такими реаліями, що існують як явища ідеальні, разом з тим мають ознаку матеріальності, матеріального буття, а матеріальні цінності як цінності припускають визначені моменти своєї ідеальності. Однак моменти «матеріальності» і «ідеальності», властиві обом класам цінностей, по-різному представлені, мають різні функції, неоднаковий зміст у цих двох класах цінностей.

Якщо «матеріальність» матеріальних цінностей є суттєвою характеристикою, їх «дієвою основою», то матеріальність духовних цінностей (матеріальне втілення) є лише способом передачі їх від однієї системи до іншої, формою, що забезпечує можливість їхнього функціонування як цінностей. Ця «несуттєвість», точніше, підпорядкованість (інструментальність) «матеріальності» духовних

цінностей виявляється, зокрема, у тому, що та чи інша духовна цінність може існувати в різних формах (ідеї можуть мати форму усної лекції, книги, запису на магнітофонній стрічці тощо), не втрачаючи при цьому своєї суттєвості, у той час як для матеріальних цінностей суттєва визначена форма їхнього матеріального буття і саме дана форма утворює основу їхньої ціннісної природи.

Що можна сказати про «ідеальність» цінностей? Те, що духовні цінності як цінності функціонують тільки в тому випадку, якщо вони набувають ідеального буття, буття у свідомості людей, це ясно всякому без яких-небудь подальших роз'яснень. Але в чому ж полягає «ідеальність» матеріальних цінностей? Відповідь на це питання, що стосується другої чи третьої ознаки матеріальних цінностей, проста і, мабуть, зрозуміла без пояснення. Адже цінності, будучи технічними пристроями, є втіленням думок і умінь людини, і саме їхнє функціонування припускає також уміння і знання людей, що будуть ними користуватися. Наприклад, найсучасніші машини без кваліфікованих операторів не будуть представляти ніякої цінності, те ж саме буде мати місце й у випадку самого найпростішого знаряддя, приладу, що використовується в побуті. Однак «ідеальність» четвертої ознаки матеріальних цінностей, а саме – соціально-економічна форма їхнього функціонування, вимагає для свого осмислення деякого розуміння. Уявимо собі, що гроші, паперові, а не у вигляді золота, надані тим чи іншим способом в розпорядження людського суспільства, що знаходиться на такій ранній стадії розвитку, коли вони ще не використовуються. Чи будуть тут гроші виконувати свою функцію автоматично? Звичайно, ні. Найімовірніше, поява їх буде зустрінута, принаймні, зі здивуванням.

Резюмуючи розгляд функцій цінностей, треба сказати, що вони, відповідно до принципу атрибутивного релятивізму, виявляють себе у певній сфері навколишньої реальності, аж ніяк не є чимось таким, що властиво цінному об'єкту самому по собі, поза усяким відношенням до того, що є сферою його функціонування.

Усі матеріальні цінності, як і взагалі будь-які інші об'єкти, можуть бути пізнані з різним ступенем повноти й адекватності, до того ж, результати такого пізнання різними людьми в межах

одного і того ж суспільства освоюються у неоднаковій мірі. Це положення може бути виражене і по-іншому; з одного боку, значення, що відносяться до матеріальних цінностей, можуть мати різний ступінь об'єктивної істинності на даному етапі їхнього пізнання, з іншого боку, сформовані значення можуть бути освоєні тими чи іншими індивідами з різним ступенем повноти(когнітивної і праксеологічної).

Наприклад, вартісні характеристики реалій в умовах товарно-грошового виробництва уявляються залежними лише від природних і, в крайньому випадку, споживчих властивостей цих речей. Особливу правдоподібність здобуває це уявлення стосовно грошей, тому що їхні специфічні функції здаються обумовленими лише природними властивостями золота і знаків, що його замінюють. Це явище К. Маркс назвав товарним і грошовим фетишизмом.

Треба мати на увазі, що поле актуалізації (реалізації) товарно-вартісних значень продуктів виробництва, і особливо грошей, припускає наявність певних економічних зв'язків між людьми, а саме таких відносин, що їх примушують виходити у своїй свідомості і, а отже, і у своєму поведженні, з того значення золота (грошей узагалі), що нав'язується характером цих відносин. Соціальні значення речей (цінностей) повинні включати деякий ідеальний компонент, що з необхідністю породжується об'єктивно існуючими матеріальними відносинами людей певної культури і цивілізації.

Отже, «ідеальність» функціонування грошей припускає суспільну значимість, суспільно визнану обов'язковість їхніх функцій і ґрунтується на досить твердому і визначеному зв'язку зі специфічними соціально-економічними відносинами. Характер цих відносин такий, що люди бачать дійсну силу золота не в тому, з чого воно складається, не в значенні золота, обумовленого характером економічних відносин, а в його нібито природних властивостях. І тільки філософський аналіз виявляє дійсні відносини і таємницю соціальних ілюзій, ними породжуваних.

У зв'язку з питанням про матеріальні цінності відзначимо два моменти. По-перше, усі матеріальні цінності характеризуються тим, що вони є певним видом власності у тих чи інших історично обумовлених формах. Тим самим, будучи об'єктами задоволення

потреб індивідів, матеріальні цінності опосередковують відносини між ними. По-друге, саме власність як найважливіший аспект соціально-економічного функціонування матеріальних цінностей припускає тотальне визнання її характеру в масштабах усього даного суспільства, на чому б не ґрунтувалося це визнання (безпосереднє насильство, релігійно чи яким-небудь іншим способом мотивований страх, переконання в життєвій необхідності функціонуючих форм власності тощо).

Отже, без деякого ідеального компонента та чи інша форма власності як аспект матеріальних цінностей і як реальна суспільна взаємодія не існує. Тому зміцнення того чи іншого суспільного ладу припускає також і конституювання загального ідеального визнання адекватних даному ладу форм власності. Наявність ідеального компонента в цінностях обох видів іноді породжує ілюзію їхньої нерозрізненості і навіть, більш того, зовсім неправильне уявлення про ідеальну природу цінностей узагалі. Отже, за проблемою цінностей стоять найскладніші життєві питання політичного, господарського і духовного розвитку суспільства. Людина і людство живуть і діють у світі цінностей. Цінності пронизують буття і саме буття виявляється як світ цінностей.

Ціннісні об'єкти (матеріальні і духовні) по відношенню до всякої індивідуальної свідомості знаходяться в двоякому відношенні: вони відбиті в ньому як значення, що мають для індивіда визначений сенс. Обираючи ту чи іншу цінність, людина тим самим формує довгостроковий план своєї поведінки й діяльності, визначає тривку смислову перспективу останньої. Якщо мотивація дає відповідь на запитання, чому, для чого людина діє певним чином, то доповнююча її ціннісна орієнтація висвітлює те, заради чого діє людина, чому вона присвячує свою діяльність. Цінності, які обслуговують самоствердження людської особистості, якою вона є, – і цінності, котрі творять і відроджують людину в певній принципово новій якості. Їхній смисл не вичерпується кінчними потребами не тільки людського індивіда, а й будь-якого класу, суспільної або культурної формації чи навіть людства в цілому. Навпаки, сенс існування самих індивідів, класів, культур, суспільства і людства загалом суттєво пов'язаний з відкритістю для них ідеї Добра та інших основних моральних

цінностей. Обираючи подібні цінності і вільно присвячуючи їм свої вчинки, людина утверджує тим самим свідоме ставлення до норм і принципів моралі, дієвість своїх мотивів, цілісність своєї моральної свідомості загалом.

Сенс завжди щось індивідуальне, особистісне, але віднесене до об'єкта, характеристики об'єкта, точніше, його відображення у свідомості індивіда, тобто визначене ідеальне відношення, що зв'язує між собою різні значення. При цьому до складу значень, якщо мова йде про ціннісні об'єкти, включаються такі компоненти, що характеризують їх саме як цінності, тобто їхні соціально опосередковані функціонально-праксеологічні визначення. Наявність функціонально-праксеологічних компонентів у складі тих чи інших значень і робить їх значеннями цінностей або цінностями, а це у свою чергу припускає й актуальне буття таких соціальних систем, стосовно яких об'єкти й ідеї, обумовлені нами як цінності, і виявляють свої функціонально-праксеологічні аспекти.

Такими системами є «картина світу» і спосіб господарства, які у відношенні до індивідів, що складають усяке дане суспільство, виступають як єдина система матеріальних і духовних цінностей. Подвійність природи цінностей у ході їхнього функціонування і їхнього історичного розвитку реалізується як їхня внутрішня суперечливість.

Насамперед, ця суперечливість міститься в тій вихідній підставі, що цінність є моментом здійснення життя людини. Життя людини є задоволення його потреб, на основі яких розгортаються різні акти зовнішньої і внутрішньої активності. Якщо мати на увазі зовнішню активність, то вона передусім приймає форму діяльності. Усяка діяльність, виходячи з визначених потреб і ґрунтуючись на них, пов'язана з тими чи іншими цінностями, які людина виробляє у процесі діяльності і якими вона користується.

У цілому той чи інший часовий фрагмент життя людини, усе те, що він охоплює (людину з його потребами, його діяльність, цінності) є динамізм, процесуальність, постійна зміна, рух. Однак можна говорити про деякі полюси цієї діяльності, тому що, з одного боку, ми маємо людину як суб'єкта діяльності і потреб, а з іншого боку, цінність або цінності як щось вихідне з діяльності або

привнесене в неї як щось, що стабілізується у своїй речовинній матеріальності. При цьому дане положення однаково істинно, чи йде мова про матеріальні, чи духовні цінності. І далі, усе, що фігурує як цінність, є цінністю не сама по собі, а у відношенні до людського світу.

Подвійність природи цінності є не що інше, як двоїстість ставлення людини до того, що функціонує як цінність. Як буде виявлятися це двоїсте ставлення людини в цій вихідній підставі ціннісно-практичної взаємодії людини зі світом? З одного боку, усяка цінність є агент, ланка, втілення одного з проявів людського життя, і тому цінність є реалізація життя, активності буття. З іншого боку, цінність є стабільне втілення життєзабезпечуючої діяльності, і тому може бути предметом гарантій самозбереження особи. Певна річ, і той і інший момент, що містяться в цілісному ставленні людини до світу і до свого життя і діяльності, є разом з тим її ставленням до інших людей.

6.2. Цінність як предмет потреб людини.

Мати чи бути?

Процес формування «Я» (особистості) знаходить своє вираження в двох модусах людського буття і, відповідно, у двох типах системної організації цінностей: володіння (*haben*) і буття (*sein*). Таким чином становлення «Я» (особистості) відбувається на 2-х рівнях буття: (*haben*) і (*sein*).

Е. Фромм¹, у книзі якого ми знаходимо глибоке і всебічне дослідження проблеми, указує ряд істотних особливостей цих двох модусів людського існування. Він виходить з того, що основою, на якій виростає й одержує майже загальне поширення модус володіння, є капіталістичне суспільство, у якому придбати, володіти і здобувати прибуток – це імперативи і священні права індивіда. Ці імперативи у своїй дії далеко виходять за межі господарського життя і проникають у самі приховані таємниці особистісного «Я».

¹ Фромм Е. Мати чи бути?/ пер. О. Михайлової та А.Буряка. – К., 2010. – (серія. Світло світогляду).

Природа володіння походить з природи приватної власності і визначається через необмежене право зберігати усе, що має індивід. Тобто формується специфічна взаємодія між суб'єктом і об'єктом. «Я» (S) володію O (об'єктом) – це визначення «Я» через моє володіння. «Моя власність створює мене і мою індивідуальність». Отже, суб'єкт - це не «Я» як такий, а «Я» як те, чим володію».

«Я» перетворюється на річ. І об'єкт володіє суб'єктом, тому життя зникає. Подальший аналіз володіння доводить, що модус володіння, звужуючи сферу людського існування, призводить до згасання живе життя індивіда і підкоряє її зовнішньому світу. «При орієнтації на володіння, – говорить Е. Фромм, – немає живого зв'язку між мною і тим, чим я володію. І об'єкт мого володіння, і я перетворилися на речі, і я володію об'єктом, оскільки в мене є сила, щоб зробити його моїм. Але тут має місце і зворотний зв'язок: об'єкт володіє мною, тому що моє почуття ідентичності, тобто психічне здоров'я, ґрунтується на моєму володінні об'єктом (і як можна більшим числом речей). Такий спосіб існування встановлюється не за допомогою живого Продуктивного процесу між S і O; він перетворює речі й у суб'єкт, і об'єкт. Зв'язок між ними смертоносний, а не життєдайний».

Модус володіння і пов'язана з ним приватна власність, як його економічна основа, припускають визначені умови їхньої реалізації, збереження і забезпечення. Усі ці умови резюмуються у феномені влади, що необхідна для придбання і збереження власності. Але влада пов'язана з боротьбою і певним обмеженням свободи інших, проти яких вона спрямована. Тому, в кінцевому рахунку, володіння – вихідна основа соціальних антагонізмів і обмежень у розвитку людей. Саме ж щастя в цьому випадку набуває суперечливого характеру, бо обтяжене турботою про необхідність дій, спрямованих проти волі, щастя і життя інших. «Установка на володіння щастям полягає в перевазі над іншими, у владі над ними, у здатності захоплювати, грабувати, убивати».

При цьому варто розрізняти екзистенційне володіння і характерологічне. Перше – володіння речами, необхідними для життя і задоволення необхідних життєвих потреб (їжа, житло, одяг і т. ін.); друге – виражається у жагучому бажанні здобувати, утримувати і зберігати речі у приватній власності, незалежно від наших безпосередніх життєвих потреб.

Модус володіння у відомому сенсі пов'язаний з визначеним напрямком розвитку інстинкту самозбереження, інтенції безсмертя, тому приватна власність, як форма його вираження, набуває аксіологічного висвітлення, що виходить за межі індивідуального існування, і оформляється в різні культурно-ідеологічні діяння (релігійні, філософські, естетичні, етичні). Це означає, що модус володіння, будучи установкою людського існування, є разом з тим модусом, визначеною організацією цінностей, притому не тільки матеріальних цінностей, але і всієї системи цінностей.

Іншу установку людського існування Е. Фромм називає модусом буття і визначає її в такий спосіб: «Модус буття має передумову: незалежність, волю і наявність критичного розуму. Його основна характерна риса – це активність, не в сенсі зовнішньої активності, зайнятості, а в сенсі внутрішньої активності, продуктивного використання своїх людських потенцій.

Реалізація цього модусу існування, звичайно, пов'язана з відмовою від свого егоцентризму, егоїзму й індивідуалізму. У певному сенсі можна стверджувати, що *сучасній західній системі господарювання властиве тотальне панування установки на володіння*. Серед особливостей модусу буття, як способу людського існування, слід підкреслити ту його фундаментальну рису, що він являє собою альтруїстичні відносини солідарності між людьми, на протигагу егоїзму і антагонізму, породжуваних модусом володіння і реалізацією його у різних формах приватної власності.

Таким чином, внутрішня суперечливість самого процесу людського існування, як особливої, соціальної форми життя, виявляється як два конфронтуючих один одному модуси – володіння і буття. «Істина полягає у тому, – говорить Е. Фромм, – що обидва способи існування – і володіння, і буття – суть потенційні можливості людської природи, що біологічна потреба в самозбереженні призводить до того, що принцип володіння набагато частіше бере верх, проте егоїзм і *лінощі* – не істотні внутрішньо властиві людині якості. Людям властиве глибоко укорінене бажання бути: реалізувати свої здібності, бути

активним, спілкуватися з іншими людьми, вирватися з в'язниці своєї самотності й егоїзму.

Е. Фромм, уточнюючи свою думку, наголошує: «людям властиві дві тенденції: одна з них, тенденція мати (володіти), у кінцевому рахунку черпає силу в біологічному факторі, у прагненні до самозбереження; друга тенденція – бути, а значить, віддавати, жертвувати собою – знаходить свою силу в специфічних умовах людського існування і внутрішньо властивій людині потребі у подоланні самотності за допомогою єднання з іншими. Враховуючи, що ці два протилежних прагнення живуть у кожній людині, можна зробити висновок, що соціальна структура, її цінності і норми визначають, яке з цих двох прагнень стане домінуючим. Ті культури, що заохочують потяг до наживи, (модус володіння), спираються на одні потенції людини; ті ж, що сприяють буттю і єднанню, спираються на інші».

Вчення Е. Фромма – «гуманістичний психоаналіз», розвивав ідеї З. Фрейда з урахуванням соціальних факторів. За Е. Фроммом, сутність людини виражається у її істинних потребах:

- у спілкуванні, міжіндивідуальних стосунках (найбільш повною формою розкриття цієї потреби є любов, у якій людина віднаходить могутній душевний потенціал, гранично виявляючи власну сутність);
- прагненні до творчості, як глибинної інтенції людини;
- у відчутті глибокого коріння, яке гарантує безпеку буття;
- прагненні до ідентичності.

Разом з тим, якщо розуміння феномену цінності пов'язується лише із задоволенням певних суб'єктивних потреб, залишається принципово не з'ясованим, чим же цінність у такому разі відрізняється від простої корисності. Адже, коли ми говоримо, наприклад, про вищі духовні цінності, цінності справжнього, високого мистецтва, цінності історії і культури – стає очевидним, що їх призначення жодним чином не може бути зведене до задоволення потреб, бо духовно творять людину з усіма її потребами. Кожна справжня зустріч з мистецтвом, із кращими духовними здобутками людства відроджує, оновлює, внутрішньо збагачує особистість, насичує її існування новим смислом.

Поруч із такими цінностями істотний структуруючий вплив на моральну свідомість справляють *святині*. Вони постають як

символи або своєрідні точки концентрації цілком реального, хоча й надприродного буття, що ієрархічно перевищує людську особистість. Якщо цінність розкривається перед людиною внаслідок її вибору, – святиня, як прийнято вважати, залучає їх до свого буття навіть незалежно від акту свого вибору. Невибір святині виявляється не просто її запереченням, не просто відмовою від неї, а набуває власного буттєвого прояву, що кваліфікується як гріх.

Надзвичайно важливо розглядати виробництво у контексті творчості, де втілюються різноманітні фізичні і духовні здібності людини. Мистецтво і культура стають у модерну добу, насамперед, споживчим товаром (це і музика, спорт і т. ін.). Особливо промовисто говорить про це постмодернізм: змінюється ставлення до мистецтва – від естетичної свободи до використання естетики.

У новітній філософії господарювання осмислюється масова культура як товар (коли продукується і споживається мистецтво як річ). Спостерігається явище *деестетизації*, коли споживач сприймає мистецьку річ, зважаючи не на її автономність та індивідуальність, а на те, яким його потребам та інтересам ця річ відповідає і як відображає уявлення споживача про реальність (**Ж. Бодріяр¹, Т. Іглтон²**).

Довкола цього питання гострі дискусії розпочав **В. Беньямін** у «Мистецький твір у добу технічної відтворюваності» (1936). Він відзначав, що культура в добу індустріалізації стає продуктом не індивідуальної творчості, а масових, кооперативних зусиль, які можна співставити з індустріальним процесом праці. Мистецтво стає документом, який легко репродукувати, механічно

¹ **Ж. Бодріяр** в роботі «До критики політичної економії знака» (1972 р.) констатує, що А. Сміт і К. Маркс, а слідом за ними їхні ліберальні і марксистські учні обмежуються тим, що проводять відмінність між споживчою вартістю (його функціональною і «природною» цінністю) і його міною вартістю (його економічною та ринковою цінністю). Він додає до цього символічну вартість речі, яка є цінністю, що купується у відносинах з іншим суб'єктом, і її вартість знака стосовно речей. Красива авторучка, наприклад, може служити для письма (споживча цінність), мати цінність, еквівалентну тижневому заробітку (мінова цінність), може бути запропонована в якості подарунка (символічна цінність) або надати соціальний статус (структурна цінність по відношенню до системи речей).

² **Іглтон Т.** Капіталізм, модернізм и постмодернізм // Современная литературная теория. Антология. – М., 2004. – С. 295-312.

відтворити й поширити. Відтак зникає автентичність мистецького твору (так званої «аури»). Аура в розумінні німецького філософа В. Беньяміна позначає справжність мистецької речі, її індивідуальну своєрідність і вкоріненість у ситуації, де твір виникає та функціонує. Натомість у добу «технічної відтворюваності» – себто тиражування та масової продукції – «аура» зникає. Відтак, і ритуал, базований на самоцінній вартості мистецького явища, й культ краси, основоположний для естетичного об'єкта, руйнуються.

Беньямінова теорія фактично веде до теорії постмодерністських симулякрів. Поняття *симулякр*, опрацьоване французьким соціологом Ж. Бодріаром, – це копія, для якої не існує оригіналу, наслідування, чий «реальний» референт відсутній. Для прикладу можна назвати сучасні фіктивні ранчо та заповідні території на американському Заході, що імітують «дикий Захід», який ніколи реально не існував, а був витворений засобами кіно в жанрі американських вестернів. Таким чином, наслідувальний характер поп-культури надає ширшій культурі іронічного – тобто применшувального, підозрілого, а часто й грайливого відтінку.

У підсумку, масова індустрія прискіпливо вивчає всі нюанси стилів минулих епох, авторів і творів, а потім майстерно відтворює, дублює їх. Відбувається відтворення не лише єдиного людського типу, але й єдиного ментального стану, позбавленого нюансів та індивідуальності.

6.3. Утилітаризм як принцип аксіологічної організації господарських систем

Утилітаризм (від грецьк. *utilitas* – користь, вигода) представляє цілісну систему соціально-історичних цінностей сучасного західноєвропейського культурно-цивілізованого типу господарства. В основу цієї системи цінностей покладений принцип володіння. Метою людських вчинків і всієї життєдіяльності вважається прагнення здобувати максимальну користь, вигоду, благополуччя, незалежно від того, чи йде мова про індивіда або про суспільство.

Засновниками і розроблювачами утилітаризму були відомі західні (англійські) філософи й економісти: Н. Бентан, Дж. С. Мілля та ін. Утилітаризм у XIX і XX ст. став ідеологією політичного й економічного лібералізму, проголосивши ідею свободи господарювання і політичної свободи особи. У сфері господарської практики була забезпечена повнота господарської свободи, що виразилося не тільки у свободі господарювання, тобто самостійності агентів і можливості вибору, але й у господарюванні свободи, тобто в такій конкурентно-ринковій організації, за якої конкуренція обмежувалася тільки конкуренцією, а ринок – тільки ринком, воля обмежувалася тільки волею.

Господарювання свободи – ідеал капіталістичної організації способу виробництва. Проте ідеал вимагає таких умов, за яких утримується рівновага між несвободою і волею, а також між сукупною пропозицією продуктів і сукупним попитом на них. Наданий самому собі, конкурентно-ринковий механізм розвивається і розвиває виробництво, що організовується ним, не на користь зазначених рівноваг.

Справді, свобода господарювання є і свободою накопичення капіталу, а разом з цим, накопиченням самої свободи. Швидкість накопичення в умовах загальної конкуренції не може бути однаковою; підприємці диференціюються за силою і ступенем своєї волі; звідси нерівномірний розподіл енергії свободи по центрах рішень і погроза рівновазі між свободою і несвободою. Свобода господарювання, просуваючи вперед технічний прогрес і норму експлуатації продуктивних сил, викликає також посилення тенденції до перевищення пропозиції над попитом. Вільне накопичення послабляє контроль над пропозицією з боку попиту, робить його більш незалежним.

Погроза господарюванню свободи виходить і від самої свободи. Рано чи пізно система, що вільно визначається, зіштовхується з дезорганізацією. Особливо коли тому сприяють зовнішні обставини. Історично такими обставинами-катализаторами розладу капіталістичної організації стали промисловий переворот і викликаний ним розвиток великого промислового виробництва: Результатом радикальних технічних змін, що виникли на основі машини і фабрики, стали прискорення капіталу, збільшення продуктивності та швидке освоєння старих,

успадкованих від попередніх капіталізму способів виробництва і нових, виниклих уже при капіталізмі ринків. Різко підсилилася диференціація підприємців: все чіткіше виділялися великі капітали.

Еластичність пропозиції помітно підвищилася, чого не можна було сказати про попит. Першим серйозним сигналом неблагополуччя, що насувалося, стала загальногосподарська криза 1825 р. Вона вказала на історичну обмеженість вільного капіталістичного господарювання, підтвердила наявність гострого протиріччя між великим промисловим виробництвом, з одного боку, і свobodною буржуазною власністю і свobodним конкурентно-ринковим механізмом – з іншого. Криза лише на час розв'язала протиріччя відтворення і його організації, ненадовго послабила конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами.

За кризою 1825 р. відбулися інші кризи, що стали регулярними. Спочатку був здійснений буржуазний соціальний переворот, що призвів до системи вільного господарювання. Потім відбувся буржуазний технічний переворот, що викликав розвиток великого машинного виробництва. Створене в результаті обох переворотів виробництво не тільки гармоніювало зі своєю соціальною оболонкою, але стало послідовно і посилено заперечувати.

До 70-х років XIX ст. конфлікт між великою промисловістю і системою її організації не виходив за межі періодичних криз відтворення. Це пояснювалося, насамперед, обстановкою загального і тривалого відновлення структури виробництва і споживання, викликаного промисловою революцією, відновлення, що обумовило можливості розширення не тільки пропозиції, але і попиту, а також швидкого відновлення виникаючих у ході періодичних криз диспропорцій. Але як тільки хвиля промислового відновлення пішла на спад унаслідок морального старіння характерних для того часу знарядь праці і повного насичення попиту продукцією, що відповідала характеру створених на той час продуктивних сил, так відразу ж виявилися труднощі відтворення довгострокової властивості, не подолані звичайною кризою відтворення. Тенденція до надвиробництва і перенагромадження настільки підсилилася, що темпи зростання

виробництва надовго знизилися, а надлишок факторів виробництва, збільшившись, став хронічним. Чітко позначилося поступове зниження норми прибутку.

Капітал знецінювався. Господарювання свободи зазнало усіх великих труднощів, втрачало ініціативу й ефективність, його принципи виявилися не настільки життестійкими, як це могло здаватися на початку капіталізму. Капіталістичне господарство, яке «свободно» організовується, потрапило в стан затяжної загальної кризи.

В останній третині XIX ст. у капіталістичному способі господарювання саме і склалася ситуація, коли продуктивні сили і капітал, що їх охоплює, обігнали за рівнем усупільнення як систему господарської організації, засновану на свободному приватному підприємстві, так і систему власності, що базувалася на свободній (індивідуалізованій, автономній, відособленій) приватній власності.

Криза вільного приватнокапіталістичного господарювання, обумовлена зростанням усупільнення виробництва і посиленням взаємозалежності приватних господарств, змусила капіталізм шукати новий для себе інструмент власності і господарювання, заснований на більш суспільних і більш свідомих, чим це було раніше, формах і механізмах. Після поразки на шляхах приватної свободи капіталізм був змушений погодитися на повернення суспільної несвободи.

Від конкуренції і ринку як основ господарського механізму капіталізм відмовитися не міг (інакше він перестав би бути капіталізмом), але він міг спробувати якісно їх змінити, додати їм більш несвободного характеру, забезпечивши додатковими механізмами реалізації. Несвободна конкуренція і ринок допускали, на відміну від свободних, свідомий коригувальний вплив на господарів, вільних суб'єктів, і всю систему суспільного господарства. Конкуренція і ринок ставали більш суспільними, вони як би обростали суспільними рисами.

Свідомий цілеспрямований вплив на дію суб'єктів господарювання, змінність ринкових параметрів і поведінки усієї господарської системи (тобто вплив, що виходить за межі того, який передбачався умовами господарювання свободи) є основою особливої додаткової організації відтворення капіталу -

регулювання. Перетворення вільної конкуренції і ринку у невільні означало, таким чином, розвиток регульованих конкуренції і ринку, що регулюється державою.

Слід зауважити, що держава завжди виявляє інтерес до освоєння господарської сфери. Капіталізм – недержавний спосіб господарства по суті своїй виникає й існує без держави, останнє не лежить у його основі. Це, зрозуміло, не заважає державам грати помітну господарську роль, а в багатьох країнах настільки значну, що дає привід говорити про існування етатизованих – навіть в умовах свободної конкуренції – господарських систем. Держава також завжди і скрізь залишається великим суб'єктом власності.

Участь держави у господарському житті капіталізму протягом усієї його історії свідчить, що на рубежі XIX – XX ст. відбулося не зародження, а посилення державно-капіталістичних тенденцій, що держава була в цілому готовою до широкого і послідовного одержавлення виробництва, системи його організації.

- **М. Бердяєв:** «Не можна створити нову людину і нове суспільство, оголосивши господарське життя обов'язковою справою чиновників держави. Це є не соціалізація господарства, а бюрократизація господарства... Розуміння господарського життя як соціального служіння зовсім не означає перетворення всякого господарського суб'єкта в чиновника, не означає визнання держави єдиним господарським суб'єктом. Безперечно частина промисловості, найбільш великої, повинна перейти до держави, але поряд з цим господарським суб'єктом повинна бути визнана кооперація людей, трудовий синдикат і окрема людина... Держава при цьому буде мати контрольні і посередницькі функції, покликані не допускати гноблення людини людиною».

Інтегрально роль держави в регулюванні економіки може бути охарактеризована співвідношенням витрат держбюджету до валового національного продукту. У першій третині XX ст. частка державних витрат у розвинутих країнах складала в середньому 8 – 100% ВВП. Зараз – 30 – 35% для Японії і США, 40 – 55% – для країн Західної Європи і Канади, 60 – 70% – для скандинавських країн і Ірландії. Головні напрямки державних витрат – соціальна сфера, малий бізнес, фермерські господарства. Показовим є висловлювання А. Шлезингера: «Державне втручання було і залишається в цьому жахливому світі кращим засобом зміцнення

нашої демократії, продовженням традицій, розширення прав і свобод наших громадян».

6.4. Філософсько-етичні принципи господарювання

Особливість господарської сфери полягає й у тому, що за суттю своїх відносин є своєрідним підґрунтям для застосування єдиного морального закону. Тому установка відокремити економічні явища у зовсім самостійну і самодостатню сферу є помилкою. Можна стверджувати, що рішення багатьох господарських і виробничих проблем полягає у внутрішньому зв'язку з інтересами, цілями і цінностями людини і людства.

Специфічного філософського аспекту проблемі людини можна набути через визнання особливої ролі трудової етики у функціонуванні і розвитку господарських систем. З відкриттям М. Вебера ролі трудової етики, трудової мотивації в становленні господарства проблема набуває і практично-філософського змісту.

Необхідно показати актуальність окресленої проблематики для країн пострадянського простору, де замість трудової етики буда запропонована «трудова естетика» (праця - «справа честі, доблесті і героїства»). Також пропонується обговорити питання за словами В. Ільїна «...Хвороба продажності простирається по світу, як епідемія. І «поживою», що приваблює, розкладає і розбещує, є не тільки гроші, особистий успіх, особиста кар'єра, влада і закулісний вплив... Чим більше ця смута поглиблюється й вкорінюється, тим більше люди відвикають від служіння і тим частіше і безсоромніше вони помишляють про поживу...»

Наголошується, що моральна краса несумісна з користолюбством, із проявом корупції і взагалі з будь-якими злочинами проти людства. Діловий успіх - це своєрідний іспит не тільки на рівень інтелекту, але і на рівень моральної культури. Діловий успіх морально вихованої людини визначається не просто «субстанцією прибутку», але і служінням ближньому. Підпорядкування матеріальних інтересів і відносин у людському суспільстві, за словами В. Соловйова, економічним законам є лише вигадкою «поганої філософії», що не має і тіні сумніву у дійсності, у тому залишається загальна вимога розуму і совісті, щоб і ця сфера підкорялася вищій моральній основі, щоб і в

господарському своєму житті суспільство було організованим здійсненням добра.

Висвітлення питання передбачає визначення терміну «трудова етика». *Трудова етика* - це ставлення людей до праці, відображене у комплексі моральних цінностей і норм, втілене в категоріях і зразках культури і виражене в людській поведінці, насамперед, у сфері трудової діяльності.

Аналіз господарського життя у перспективі трудової етики постає умовою сучасного філософського розуміння господарського генотипу суспільства. Господарський генотип утворює своєрідний інформаційний механізм «соціальної спадковості», що забезпечує відтворення структури і принципів функціонування, регламентації і навчання в даній суспільній системі. Господарський генотип містить у собі систему цінностей, мотиваційний комплекс, спосіб господарювання, стиль керівництва і виявляється у вигляді контурів регулювання і керування соціальним життям суспільства, у тому числі норм і стимулів правових, адміністративних, економічних і моральних. Сам господарський генотип спирається на систему суспільно-історичних цінностей і культуру суспільства.

Не можна залишати поза увагою загальну етичну основу, що має глибокі релігійні й у цілому - світоглядні корені. Праця протягом тисячоліть заповнювала собою практично все існування простої людини, і вже тому мала потребу в осмисленні і сакральному обґрунтуванні. Рай уявлявся завжди як вічне життя без праці, що надана Богом людині як кара за первородний гріх. Людина повинна смиренно нести свій хрест - це загальне місце для всіх релігій. Але в деяких релігійних вченнях, як показав М. Вебер, праця набуває пріоритету, як особливо богоугодної справи. Цікаво, що в старообрядницьких громадах, подібно протестантським, також заохочується трудова активність.

У радянській субкультурі з її двозначністю праця на словах звеличувалася як справа честі і слави, а на ділі призначалися трудові «маяки»; під євангельським завітом «не трудящийся та не їсть») насаджувалася система примусової праці, загальної трудової повинності. У підсумку прищеплювалася стійка відраза до праці, особливо непрестижної (оскільки у радянському тоталітарному суспільстві існувала чітка реальна ієрархія «трудящих»).

Незалежно від релігійних і інших світоглядних форм існує ще і деяке інтимне ставлення людини до предмета своєї праці - від любові до ненависті. У селянина, рибалки – це злиття із землею чи морем, із природним середовищем, у робочого – платонівське «манливе почуття до машини», у вчителя і лікаря – любов до учнів, хворих, у вченого – переживання внутрішньої досконалості наукової теорії, краси і гармонії світу, драми ідеї. Усе це, безумовно, входить в основи трудової етики.

У підсумку аналіз господарського життя у перспективі трудової етики розглядається як нагальна потреба суспільства, у якому ще склалися визначені господарські структури. Визначені типи аксіологічної організації господарських систем дають підстави сформулювати ряд **етичних і господарсько-економічних принципів**:

1. Володіти і використовувати які-небудь цінності вище припустимого рівня концентрації їх впливу і викликати цим нестійкість суспільства значить зневажати підтримкою більшості цих суспільств.

2. Знижувати концентрацію цінностей у власника до припустимого рівня – це значить розглядати ці дії як необхідність, зв'язану з забезпеченням стійкості і стабільності суспільства, тому що зниження концентрації цінностей до припустимого рівня - це плата:

- за довіру і повагу з боку суспільства за економічну етику підприємця. Можна очікувати, що в майбутньому ці дії знайдуть саме широке визнання людством і придбають категорію цінності;
- за регулювання обмінних процесів у суспільстві, рівновага яких приносить вигоду у виді додаткового часу перебування людства на Землі;
- за вивід власника з зони ірраціонального ризику, що, як багато разів показала історія, є ймовірною зоною постійних руйнувань господарських систем.

3. Створювати правила (етику) поведінки суб'єктів, виходячи з їх домовленості із суспільством – значить раціонально й аксіологічно орієнтувати виробництво до цілей і цінностей господарства, гідного людини. Роль організатора таких правил і

регулятора їхнього виконання, очевидно, повинна виконувати держава як інструмент кваліфікованої більшості суспільства.

Весь досвід аксіологічної організації господарської діяльності показує, що рівновага і стійкість сучасного суспільства XXI ст. напевно лежать у площині цінностей утилітарного «капіталізму», побудованого на принципах «соціального» суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Як співвідносяться трудові цінності й особистісні теорії мотивації?
2. Наведіть приклади функціонування матеріальних і духовних цінностей в системі господарського буття.
3. Охарактеризуйте типи системної організації цінностей у господарському бутті.
4. Чи можна стверджувати, що сучасному західному способу господарювання властиве тотальне панування установки на володіння? Обґрунтуйте свою думку.
5. Яку роль відіграє принцип свободи у господарському бутті?
6. Дайте оцінку принципам утилітаризму у контексті сучасної філософії господарства.
7. Наведіть приклади впливу етичних чинників на формування принципів господарювання.

Навчальне видання

ФЕСЕНКО Галина Григорівна

ФІЛОСОФІЯ ГОСПОДАРЮВАННЯ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для студентів денної та заочної форм навчання
за напрямами підготовки
6.030504 «Економіка підприємства»,
6.030509 «Облік і аудит»)*

Відповідальний за випуск *О. Л. Рябченко*

За авторською редакцією

Комп'ютерний набір та верстання *Г. Г. Фесенко*

План 2013р., поз. 59Л

Підп. до друку 03.12.2013
Друк на ризографі
Зам. №

Формат 60*84/16
Ум. друк. арк. 5,6
Тираж 50 пр.

Видавець і виготовлювач:
Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова
Вул. Революції, 12, Харків, 61002
Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК №4064 від 12.05.2011 р.